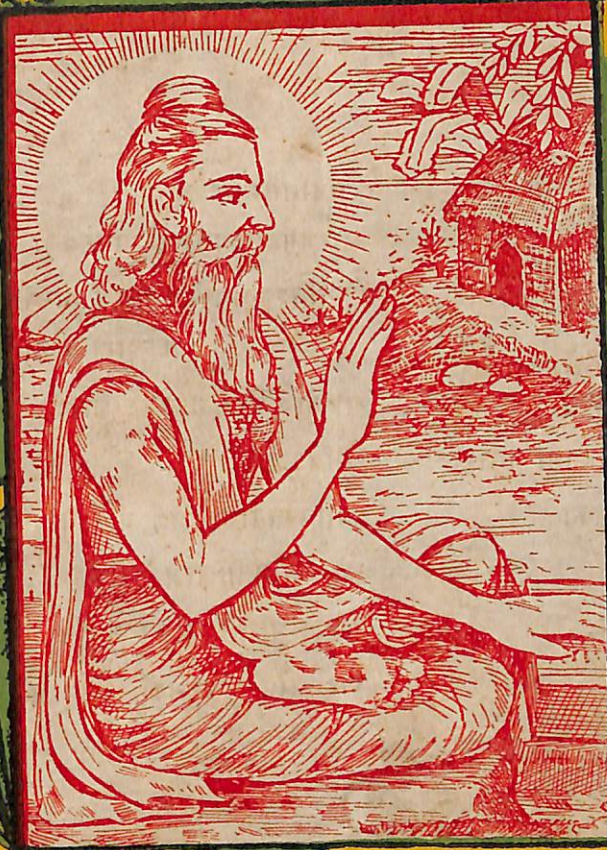

मासिकी

संस्कृत-मासपत्रिकाया

श्री बद्रीनाथः

श्री हारिक

वर्षम् ३२

आषाढ

अङ्क ६

जगन्नाथः

जुलाई

१९८२

हरिर्मत्स्यस्वरूपो यो
वेदानुदधरत् पुरा ।
स एव साम्प्रतं वेद-

व्यासरूपः प्रणम्यताम् ॥

—श्रीरामगोपालशास्त्री, जयपुरम्—

रामेश्वरः

वार्षिकमूल्यम् पञ्चदशमुद्राः १५.००

एकप्रतेः—सार्धेकं रूप्यकम् १.५०

CC-0. Sri Radha Krishna Samithi, Delhi. Digitized by eGangotri

विषय-सूची

क्र.सं विषयाः	निबन्धारः	पृष्ठ-संख्या
१. मङ्गलम्	श्रीरामगोपालशास्त्री, जयपुरम्	२६१
२. मासावतरणम्	" " "	२६१
३. अभिनन्दनपत्रम्		२६२
४. सम्पादकीयम्	प्रधानसम्पादकः	२६४
५. श्रीमद्विहारि-दर्शनम्	श्रीजगदीशशर्माणः, वनस्थली	२६६
६. श्रीविवेकानन्दचरितम्	श्रीविश्वनाथ केशव छत्रे शास्त्री कल्याण (ठाणें)	३०३
७. आयुर्वेदीयं आत्मस्वरूपम्	श्री बा० बा० नटराज शास्त्री	३०७
८. विदेशे "भगवतो" भक्तानां समारोहः	श्रीविश्वदर्शी	३१२
९. संस्कृतव्याकरणप्रवेशिका	श्रीविश्वनाथमिश्रः, बीकानेरः	३१३
१०. पत्न्या श्रीरिव मोदते	डा० श्रीमती राजेश्वरीभट्टः	३१४
११. ५०-राजकुमारो भेकः	श्रीपद्मशास्त्री, जयपुरम्	३१७
१२. सुनित सुधा	डा० श्रीगङ्गाधरभट्टः, जयपुरम्	३२३

प्रधानसंरक्षकः—

जगद्गुरुशङ्कराचार्य-

स्वामिश्रीजयेन्द्रसरस्वतीमहाभागाः

कांचीकामकोटिपीठाधिपतयः

संस्थापकः

स्व. श्री उमाकान्तकेशव

प्राप्ते

(बाबा साहब प्राप्ते)

प्रधान सम्पादकः

जगदीशशर्मा

साहित्याचार्यः

सहसम्पादकः

रामगोपालशास्त्री जयपुरम्

लेखैरुपष्टुता याऽऽस्ते भारतीव सितच्छदा
भारती भारतीयानां भासतां भवनेष्वलम्

संरक्षकः

श्रीदेवीशङ्करतिवाड़ी

जयपुरम्

प्रबन्ध-सम्पादकः

श्रीगिरिराजशर्मा

भारती-भवनम्

बी १५, न्यू कालोनी

जयपुरम्-१

(राजस्थानम्)

वर्षम् ३२

आषाढः, विक्रमानन्दः, २०३६ [जुलाई, १९८२]

अङ्कः ६

मङ्गलम्

सौदामिनी-द्युति-सुदीप्त-वने सुरम्ये

श्यामाम्बुदाम्बु-परिषिञ्चित-शाद्वलेऽस्मिन् ॥

कुञ्जेषु कीर्तिसुतया सह मोदमानौ

श्रीमन्मुकुन्द-चरणौ शरणं प्रपद्ये ॥२५॥

मासावतरणम्

सन्तापं शमयन् भुवस्तलभवं मेघाम्बुभिः, सन्ततं

सन्तापं च पुनस्तथा विरहिणां संवर्द्धयन् मानसे ।

राधामाधव-पादपद्म-मधुलिङ्ग-सन्दोहमानन्दयन्

आयात्येष गुरोः पदम्बुजरतो ह्याषाढमासः शुभः ॥

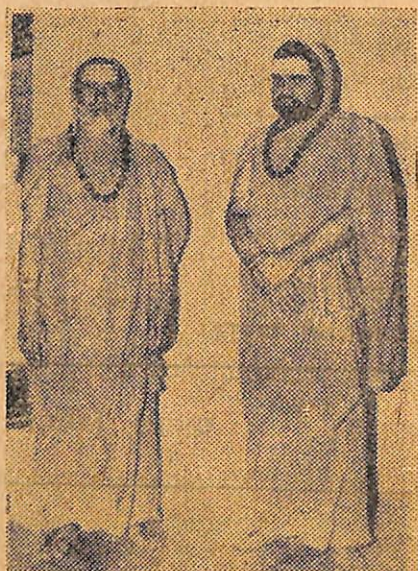
CC-0. Sri Radha Krishna Samsthan, Delhi. Digitized by eGangotri श्रीरामगोपालशास्त्री, जयपुरम्

अनन्तश्रीविभूषितानां श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्याणां, यमनियमाद्यष्टांग-
योगप्रवणानां वेदान्तन्यायादिषड्दर्शनपारंगतानां, तपःपूतजन्मनां, अगाध-
विद्याविद्योतितान्तःकरणानां भगवच्चन्द्रमौलिपादारविन्दमधुव्रतानां
श्रीमदादिशंकराचार्यप्रथमप्रतिष्ठापितशृंगेरीपीठाभिषिक्तानां

श्रीमतां अभिनवविद्यातीर्थमहासन्निधानमहाभागानां करकमल-
योर्मिलिन्दायतां सुरभारतीपीयूषसारसरसमभिनन्दनपत्रमिदम्

जगद्गुरो !

महतः सौभाग्यस्यायमवसरः यद्य महा-
राजाधिराजसवाईश्रीजयसिंहदेवप्रतिष्ठापिते विवि-
धविद्याकलाविलासभासुरेऽस्मिन् जयपुरनगरे तत्रा-
पि अहमहमिकया जयनगरजनतासमाराधितविग्रहे
राधिकामिलद्वारासोल्लासचन्दरे भगवद् गोविन्द-
देवमन्दिरे, विविधकुसुमलतावितानमुरभितोल्लास-
बन्धुरे जयविलासोद्यानप्राङ्गणे तत्रभवतां श्रीमतां
आचार्यचरणानां स्वागतं व्याहरन्तो वर्यामह
कमप्यननुभूतपूर्वं आनन्दोल्लाससन्दोहमनुभवामः ।

आचार्यचूडामणे !

प्रातःस्मरणीयैः शंकरावतारैः भगवच्छंकराचार्यचरणैः केरलप्रदेशे 'कालडी' नामके
ग्रामे प्रादुर्भूय, बाल्ये वयस्येव गृहीतसंन्यासेः पुण्यसलिलाया नर्मदायास्तटे स्वदेशिकसत्तमस्य
भगवद्गोविन्दपादस्यानुकम्पाभरेण मान्त्रिकीं दीक्षां समवाप्य गौरीगुरोर्भगवतोविश्वनाथस्य
पुरी काशी खलु सनाथीकृता । काश्यां चाधितिष्ठता अनेन लोकोत्तरप्रभावेण महापुरुषेण
ब्रह्मसूत्राणां, श्रीमत्याः भगवद्गीतायाः, तथैव ईशावास्यप्रभृतिप्रमुखोपनिषदां वेदार्थानुगतं
भाष्यरचनां विधाय पुण्यतीर्थस्य बदरिकाश्रमस्य यात्रा कृता । तत्र तपश्चर्यामाचरता भगवतो
बदरीनाथस्य प्रतिमां प्रतिष्ठाप्य तस्यार्चनादिव्यवस्थां शास्त्रमर्यादया निश्चितां कृत्वा आसेतु-
हिमाचलं भारतभ्रमणं चकार । अनेन च तीर्थयात्राप्रसङ्गेन सोऽयं महाभागः द्वादशसंख्या-
कानां ज्योतिर्लिङ्गानां तत्र तत्र सभाजनमाचरन् अद्वैतवेदान्तदर्शनस्य सुदृढीकरणाय तत्र-
तत्रोद्दिष्टेषु भूभागेषु चतुर्णां पीठानां स्थापनां विहितवान् ।

वैदिकसंस्कृतिसंरक्षणजागरूकमते !

शृङ्गेरिपीठप्रतिष्ठितानां आचार्यश्रीचन्द्रशेखरभारतीस्वामिनाम-तेवासित्वमुपगम्य श्रीमद्भिः श्रीअभिनवविद्यातीर्थमहासन्निधानेति सुगृहीतं नामधेयं विभ्रद्भिः, समस्तस्य च भारतदेशस्य धर्मयात्रां कुर्वाणैः भारतीया जनता स्वकीयरूपदेशवचनामृतैः बहुशः कृतार्थी-कृता । शतासन्नैः वैदिकधर्मप्रचारकेन्द्रैः, संस्कृतवाङ्मयसमाराधनाय अत्युन्नतं विद्याकेन्द्रैः तथा साधनसम्पन्नैः स्वास्थ्यसेवाकेन्द्रैश्च सेयं भारतभूमिः बहुधोपकृतेति तत्रभवतां जनसेवा-व्रतं स्मारं स्मारमतितरां प्रसीदत्यन्तरात्मा ।

अत्रेदमपि आनुषङ्गिकं स्मरणीयञ्चेतिवृत्तं भवतां पुरतो निवेदनीयमास्ते यत् त्रिशतवर्षेभ्य इदं जयपुरनगरं प्राच्यविद्याकलानां विश्ववि-श्रुता विलासभूमिरिव गुण-गौरवेण सुप्रतिष्ठितमभूत् । सांप्रतमपि तदिदं सुरसरस्वती-सेवाहेवाकितया धर्म-साहित्य-सेवां पुरस्कुर्वाणः यथापूर्वं जागति । अतएव चेदं जयपुर-नगरं द्वितीया काशीति नाम्ना लोके प्रतिष्ठां दधदद्यापि तं पूर्वानुगतं गौरवं यथायथं विभक्ति ।

अन्ते च, परमाराध्यस्य भगवतः चन्द्रमालेरिदं भूयो

भूयः कामयामहे यत् सोऽयं भगवान् भूतभावनः तत्र भवतां श्रीमतां दीर्घायुष्यं शरीरारोग्यं च विदधानः देशसेवायै भवन्तं निरन्तरं सन्नद्धं समुद्योगभरितं च विदध्यादिति शिवम् ।

वयमेते भावत्काः—

जयपुर-नगरीय-सुरभारतीसमाराधनतत्पराः विद्वांसः

एकोऽहं बहुस्याम् प्रजायेयेति सिसृक्षासम-
कालमेव विश्वसृजाऽदिनिघनेन स्थावरजङ्ग-
मात्मकसर्गप्रक्रिया विचित्रा विस्मयकरी सर्व-
षामारब्धा । करणाकरणान्यथाकरणसाम-
र्थ्यशालिना लोकहितकाम्ययाऽधर्मनिरसनपुर-
स्सरं धर्मप्रसारप्रचारकामनया स्वकीयाव-
तरणप्रक्रियाऽपि सर्वभूतात्मतामात्मन आवि-
ष्कर्तुं यत्र कुत्रापि येन केनापि प्रकारेण प्रद-
र्शिता । कालकृतबलबुद्ध्यादिसर्वविधह्लासम-
भिवीक्ष्य चतुर्विंशत्यवतारेषु सप्तदशोऽवतारः
पञ्चकलोद्भवो विष्णोर्वैवस्वतमन्वन्तरस्या-
ष्टादशशततमे युगपर्यये द्वापरान्ते प्रतिजीवं
धर्मज्ञानभक्तिसंचाराय प्रादुर्भूतो व्यासनाम्ना ।
तथा च भागवते—

ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां पराशरात् ।
चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेधसः ॥

— भा० स्कं. १ अध्याय ३ श्लोक २१

द्वापरे समनुप्राप्ते तृतीये युगपर्यये ।
जातः पराशराद्योगी वासव्यां कलया हरेः ।

— भा० स्कं. १ अ० ४ श्लोक १४

एतेन व्यासो भगवतो विष्णोरावेशाव-
तार—इति प्रतीयते ।

मन्दमतीनश्रद्धधानानल्पायुषो भाग्यहीना-
नधीरानवलोक्य जनान् सर्ववर्णाश्रमाणां हित-

मपरोक्षज्ञानेन चिन्तयित्वा मुनिश्चातुर्होत्रं
वैदिकं कर्म वैदिकधर्माचरणशीलानां प्रजानां
शुद्धिकरं रागविवर्जितं वा निरीक्ष्याविभक्त-
मेकं वेदं यज्ञपरम्पराप्रवर्तनाय ऋक्यजुःसामा-
थर्ववेदेन चातुर्विध्येन व्यभाङ्क्षीदत्तएव च
वेदव्यास संज्ञयाऽपि व्यासोऽयं पत्रथे । व्यास-
शब्दनिरुक्तिरस्योपोद्बलिका महाभारते यथा
१.१०५.१४—

यो व्यस्य वेदान् चतुरस्तपसा भगवानृषिः ।
लोके कृष्णत्वमापेदे काष्ण्यात्कृष्णत्वमेव च ॥
तत्राप्यनेकधा वेदान् भेत्स्यते तपसान्वितः ।
कृष्णे युगे च संप्राप्ते कृष्णवर्णो भविष्यति ॥

(महाभारत—मोक्षधर्म पर्व)

शब्दिकाश्चैवं व्युत्पादयन्ति व्यासशब्दं
'व्यस्यति वेदं पृथक्करोतीति व्यासः ।' विष्णु-
पुराणेऽपि निगदितोऽयमर्थः—

वेदमेकं चतुर्भेदं कृत्वा शाखाशतैर्विभुः ।
करोति बहुलं भूयो वेदव्यासस्य रूपधृक् ॥
द्वापरे तु युगे विष्णुर्व्यासरूपी महामुने ।
वेदमेकं सुबहुधा कुरुते जगतो हितः ॥
वीर्यं तेजो बलं चाल्पं मनुष्याणामवेक्ष्य च ।
हिताय सर्वभूतानां वेदभेदं करोति सः ॥
यथा च कुरुते तन्वा वेदमेकं पृथक्प्रभुः ।
वेदव्यासाभिधाना तु सा सा मूर्तिर्मधुद्विषः ॥

विष्णुव्यासयोरभेद एवेति निरूपितमन्यत्र—
व्यासाय विष्णुरुपाय व्यासरूपाय विष्णवे ।
नमो वै ब्रह्मविधये वासिष्ठाय नमो नमः ॥

वेदविभागहेतुश्च ब्रह्मवैवर्तपुराणस्य प्रकृ-
तिखण्डाष्टमाध्याये चेत्थं निरूपितः—

यः सत्पुराणसूत्रं पप्रच्छ वाल्मिकं यदा ।
मौनीभूतः स सस्मार त्वामेव जगदम्बिकाम् ॥
तथा चकार सिद्धान्तं त्वद्वरेण मुनीश्वरः ।
सम्प्राप्य निर्मलं ज्ञानं भ्रमान्धध्वंसदीपकम् ॥
पुराणसूत्रं श्रुत्वा स व्यासः पञ्च कलोद्भवः ।
त्वां सिषेवे प्रदध्यौ च शतवर्षञ्च पुष्करे ॥
तदा त्वत्तो वरं प्राप्य स कवीन्द्रो बभूव ह ।
तदा वेदविभागं च पुराणं च चकार ह ॥

अस्य व्यासस्याभिधान्तरमहिर्बुध्न्यसंहि-
तायां महाभारते च 'अपान्तरतमाः' इत्यपि
दृश्यते । परं शंकराचार्यपादैर्ब्रह्मसूत्रभाष्ये
प्राचीनयुगे—वेदाचार्यस्यापान्तरतमसो द्वापर-
कलियुगयोरन्तराले कृष्णद्वैपायनत्वेनोद्भूति-
निगदिता । वैवस्वतमन्वन्तरेऽस्मिन्नष्टाविंश-
तिद्वापरयुगानि व्यतीतानि । अष्टाविंशति-
तमेऽस्मिन् कलियुगे अष्टाविंशोऽयं व्यासः ।
विष्णुपुराणनिर्दिष्टाष्टाविंशतिव्यासेष्वस्यपर-
म्परासौ—

ऋक्षोऽभूद् भार्गवस्तस्माद् वाल्मीकिर्योऽ-
भिधीयते ।

तस्मादस्मत्पिताशक्तिर्व्यासस्तस्मादहं मुने ॥

जातुकर्णोऽभवन्मत्तः कृष्णद्वैपायनस्ततः ।

अष्टाविंशतिरित्येते वेदव्यासाः पुरातनाः ॥

एको वेदश्चतुर्धा तु तैः कृतो द्वापरादिषु ।
भविष्ये द्वापरे चापि द्रोणिर्व्यासो भविष्यति ॥
व्यतीते मम पुत्रेऽस्मिन् कृष्णद्वैपायने मुने ।

द्वैपायन इत्यपि संज्ञान्तरं तस्येदं कार-
णम् चेदिदेशाधिपतिर्वसुनामको राजा शक्रसे-
वया व्योमयानमासाद्योपरितनलोकेषु चरंस्ते-
नोपरिचरवसुसंज्ञया प्रसिद्धः । कदाचनपितु-
राज्ञया मृगयार्थं गतो गिरिकाभिधामात्मनः
स्त्रीमृतुस्नातां स्मृत्वा तदीयलावण्यस्मरणेन
स्खलितरेता वटपर्णपुटे रेतो निक्षिप्य श्येनाय
समर्प्य स्वभार्यायै प्रेषयामास । पथि यान्तं
तमन्यः श्येनोऽवलोक्य मांसभ्रमेण तेनायु-
ध्यत । ततःसलिलेऽधमर्षणं जपता केनचन
मुनिनाप्तशापाद्विक्रियाप्सरा मत्स्यीभूता
यमुनापतितं तद्वीर्यं निजगाल । रेतोनिगरण-
सञ्जातगर्भा सा केनापि धीवरेण मत्स्यजी-
विना गृहीताऽपिता च तद्देशाधिपाय राज्ञे ।
विदारितोदरायास्तस्याः द्वन्द्वं गर्भद्विबहिरप-
तत् । यश्च बालकः स तु तेन राज्ञा गृहीतो
मत्स्यनामको राजाऽभूत् । या च कन्या सा
कैवर्तेन गृहीता वासवी, काली मत्स्योदरीति
नामभिः प्रथिता । मत्सी तु देहान्ते स्वर्गता ।
धीवरो वासवीं पालयामास । अथ कदाचन
तीर्थयात्राप्रसङ्गेन तत्रायातः पराशरो मुनि-
स्तं दाशमुवाच मां शोचं पारन्नय । भोजनं
कुर्वन् स स्वपुत्रीभूतां तां वासवीं मुनिं पारं
प्रापयितुमुडुपेन समादिशत् । पिताज्ञया सा
तथा कृतवती । अतीवसौन्दर्यसम्पन्नां ताम-
वेक्ष्य मदनातुरो मुनिः सुरतं ययाचे, सा च

भवद्विधानामृषीणामनुरूपं नैतत्कर्मैति नैक-
शस्तं बोधयामास । अन्यच्च दुर्गन्धाहं,
कन्याहं, लोकः पिता देवाश्च विलोकयन्तीत्या-
दिब्रुवाणामपि तां स प्रसह्य सम्बुभुजे । वर-
ञ्च दत्तवान्योजनगन्धा भविष्यसि । पुत्रस्ते
विष्णोरेणः पुराणाचार्यो भविष्यतीत्युक्त्वा
स्नात्वा च पराशरस्तु स्वाश्रममगच्छत् । सा
च तत्कालमेव धृतगर्भा कर्णात् एव वीर्यग्र-
हणात्कर्णात् एव पुत्रं प्रसूय द्वीपे स्थापयित्वा
यमुनायाः कञ्चित्कालं पालयामास । अतोऽ-
स्य द्वैपायननाम जातम् । अयं मातरमापृच्छ्य
ततः स्वपितरमवधार्य कार्यकाले स्मरणादेव
तव पार्श्वमागमिष्यामीति प्रोच्य पितुराश्रमं
जगाम । तथा हि महाभारते १।६३।

८३-८५

इति सत्यवती हृष्टा लब्ध्वा वरमनुत्तमम् ।
पराशरेण संयुक्ता सद्यो गर्भं सुषाव सा ॥
जज्ञे च यमुनाद्वीपे पाराशर्यः स वीर्यवान् ।
स मातरमनुज्ञाप्य तपस्येव मनो दधे ॥
स्मृतोऽहं दर्शयिष्यामि कृत्येष्विति च

सोऽब्रवीत् ।

एवं द्वैपायनो जज्ञे सत्यवत्यां पराशरात् ॥
न्यस्तो द्वीपे स यद् बालस्तस्माद् द्वैपायनः

स्मृतः ।

सुतं त्वजनयच्छक्तेरदृश्यन्ती पराशरम् ।
काली पराशराज्जज्ञे कृष्णद्वैपायनं मुनिम् ॥

अस्य कुलपरम्पराया वर्णनमेवमास्ते—

व्यासं वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम् ।
पराशरात्मजं वन्दे शुक्तातं तपोनिधिम् ॥

व्युत्पत्तिरपि द्वैपायनशब्दस्य चैवम्
द्विगता आपः यस्मिन् तत् द्वीपं, द्वीपं अयनं
यस्य स द्वैपायनः द्वैपायन एव द्वैपायनः
स्वार्थेऽपि साधुः । कृष्णवर्णत्वाच्च कृष्ण-
द्वैपायन इति । कृष्णश्चासौ द्वैपायनः ।

धर्मयुक्तस्य धर्मार्थं पितुरासीत्तरी मम ।
सा कदाचिदहं तत्र गता प्रथमयौवने ॥
अथ धर्मविदां श्रेष्ठः परमर्षिः पराशरः ।
आजगाम तरीं धीमोस्तस्मिन् यमुनां नदीम् ॥
स तार्यमाणो यमुनां मामुपेत्याब्रवीत्तदा ।
सान्त्वय पूर्वं मुनिश्रेष्ठः कामार्तो मधुरं वचः ॥
तमहं शापमीता च पितुर्भीता च भारत ।
वररसुलभैस्त्वा न प्रत्याख्यातुमुत्सहे ॥
अभिभूय स मां बालां तेजसा वशमानयत् ।
तमसा लोकमावृत्य नौगतामेव भारत ॥
मत्स्यगन्धो महानासीत्पुरा मम जुगुप्सितः ।
तमपास्य शुभं गन्धमिमं प्रादात्स मे मुनिः ॥
ततो मामाह स मुनिर्गर्भमुत्सृज्य मामकम् ।
द्वीपेऽस्या एव सरितः कन्यैव त्वं भविष्यसि ॥
पाराशर्यो महायोगी स बभूव महानृषिः ।
कन्या पुत्रो मम पुरा द्वैपायन इति स्मृतः ॥

वादरायण इति नाम्नाऽपि प्रसिद्धिरस्य
वदरायणे वसतीति व्युत्पत्त्या । सरस्वती-
वदरीखण्डयोः सत्वात्सिन्धुवनस्थो वदरिका-
श्रमं स्तत्रैवादि वदरिकाश्रमप्रसिद्धेः सत्वात् ।

अस्य ब्रह्मविष्णुशिवात्मकता “द्विबाहुर”
वादरायणस्य वैशिष्ट्यं द्योतयति यथा—

अचतुर्वदनो ब्रह्मा द्विबाहुरपरो हरिः ।
अभाललोचनः शम्भुर्भगवान्वादरायणः ॥

अयं हि व्यासो क्षोयमाणधर्मरक्षणाय-
तीर्णोऽत एव महाभारते धर्मावश्यकतां प्रदर्श-
यँल्लोकस्थितिं तदाश्रितामेव निगदति धर्म एव
हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः । तस्माद्धर्मो
न हन्तव्यो मानो धर्मो हतोऽत्र धोत् । पुरुषार्थ-
त्रयस्यापि प्रथमपुमर्थमूलकत्वमुच्चैर्घोषयति
ऊर्ध्वबाहुर्विरोम्येष न च कश्चिच्छृणोति ये
धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थेन सेव्यते ।
अन्यदपि धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा । व्यासो
जन्मत एव तपश्चरितुं गतवान् ततः स योगी
यतीनां वरो महर्षिर्बभूव । ग्रामे केवलमेकरात्रं
पत्तने दिनत्रयं पुरे द्विनद्वयं नगरे पञ्चरात्रं
यतीनां वासो धर्मसम्मतः । चिररात्राय संन्या-
सिनामेकत्र वासश्चातुर्मास्यवर्जनं प्राणिहि-
ताय । चातुर्मास्ये यतिरेकत्रवासकुर्याज्जीव-
हिसानिवृत्तये । तथा च विश्वेश्वरीय धर्म-
शास्त्रम्—

वर्षास्त्रेकत्र तिष्ठेत स्थाने पुण्यजनावृते ।
आत्मदत्तसर्वभूतानि पश्यन्भिक्षुश्चरेन्महीम् ॥

आरुणस्मृतिरपि-वर्षासु ध्रुवशीलस्तु
माःस्वे काकी यतिश्चरेत् । द्वावेव वा चरेत् ।
कार्तिकान्ताश्चत्वारो मासा विवक्षिताः ।
द्वाविति-द्वयोर्वाश्रावणभाद्रपदयोः ।

आषाढ्यां पूर्णिमायां वपनं कारयित्वा
चातुर्मास्यवपनवर्जनं प्रतिश्रुत्या स्नात्वा—

उद्भिज्जैरुज्जैर्वापि प्राणिभिर्व्याप्यते मही ।
सूक्ष्मावप्रक्तव्यक्तिपुक्तेर्नानारूपैः समन्ततः ॥

एतेषां रक्षणार्थाय आषाढ्यादिवसाद्यतः ।
असति प्रतिबन्धे तु मासान्वे

वार्षिकानिह ॥

निवसामीति सङ्कल्प्य मनसा त्रिविधं पूर्व-
कम् । इति वाचिकं सङ्कल्प्य यतिरिमान्मन्त्रा-
नुच्चारयेत्—

माधवश्चतुरो मासान्सर्वभूतहिताय वै ।

निद्रां यास्यति शेषाङ्के लक्ष्म्या सह

जगत्पतिः ॥

सुप्तश्चैवोत्थितो यावन्न भवेत्स सनातनः ।

अहं तावन्निवत्स्यामि सर्वभूतहिताय वै ॥

इदं व्रतं मया देव गृहीतं पुरतस्तव ।

निर्विघ्नं सिद्धिमाप्नोतु प्रसादात्ते रमापते ॥

प्रावृट्काले तु प्रायेण प्राणिभिर्व्याप्यते मही ।

स्थास्यामि चतुरो मासान्तस्तेषां हिताय वै ॥

स्थापयिष्यामि शेषाङ्के लक्ष्म्या सह

जगत्पतिम् ।

सुप्ते त्वयि जगन्नाथे जगत्सुप्तं मवेद्भुवि ॥

विबुद्धे च विबुध्येत प्रसन्नो मे भवाव्यय ।

सप्तद्वीपे योगनाथे भोगीनाथे स्थिते त्वयि ॥

चातुर्मास्यव्रतेऽनुज्ञां देहि लक्ष्मीपते मम ।

चतुरो वार्षिकान्मासान्वेदस्योत्थापनावधि ॥

इति सङ्कल्प्य मुनीनामप्यहं व्यासः, इत्यु-

पनिषद्वाक्यं भावयन् भगवतो व्यासस्य पूजां

कुर्यात् । यतिधर्मसमुच्चये—

देवं कृष्णं मुनिं व्यासं भाष्यकारं गुरोर्गुरुम् ।
गुरुं देवगणाध्यक्षौ दुर्गा देवीं सरस्वतीम् ॥

अत्र यतीनां वरेण्यत्वाद् व्यासस्य सर्व-
प्रथममेवाभ्यर्चनी विधेया । पूजाप्रकारश्च वि-
स्तरभयात्त्रोद्ध्रियते गन्थान्तरेभ्य एव ज्ञेयः ।
व्यासो वेदविभजनमेव नाकार्षीदपितु तद्वि-
भागं कृत्वा वेदधर्मप्रचारार्थं चतुरः शिष्यान्पै-
लवैश्चम्पायनजमिनिमुमन्तनामधेयौश्चतुरोवे-
दानव्याप्यादिशत् । तैश्च शिष्यप्रशिष्यपर-
म्परया गुरोरादेशमतिक्रामद्भिः शाखाप्रशाखा-
दिभिर्धर्मप्रचारो व्यतन्यत । वेदं विभज्याष्टा-
दशपुराणानि व्यरीरचत् । अष्टादशपुराणानां
कर्ता सत्यवतीसुतः । भारताख्यानमतुलं चक्रे
तदुपबृंहितम् । चरमपुरुषार्थसाधकात्मज्ञानाय

“एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, सर्वं ब्रह्ममयं जगत्,
इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितब्रह्मावगतये ब्रह्मसूत्र-
न्यरूपयत् । सर्वमेतद्विरच्यपि शान्तिमलभमा-
नोभागवतमहापुराणमपवर्गसाधनं सर्वहिता-
नुष्ठानाय विधाय कलौ भक्तिमेव सर्वोत्कृष्टमु-
पायं भगवदवाप्तये न्यदर्शयत् । अतः सर्वैर-
स्मिन्दिने व्यासं सम्पूज्य तन्निदिष्टः पन्थाः
समाश्रयणीयो दृढप्रतिज्ञया सह । व्यासेन च
यथा धर्मरक्षा धर्मप्रचारश्च शिष्यप्रशिष्या-
दिभिः सर्वत्र सम्प्रापितावेवमेव सर्वधर्मप्रचारः
कार्यस्तदेवास्माकं भारतं पूर्ववद्गुरुताभाजन-
भागम्यथा तु भौतिकवादेन देशान्तरजनतया
इव भारतीयानामपि शाश्वतिकी शान्ति-
दुर्लभैव ।

भारती के कतिपय प्रकाशन

१. अम्बिकासूक्तम् संस्कृत हिन्दी टीका सहित	मूल्य २.५०
२. गल्पकल्पलतिका (बालोपयोगिनी)	” १.५०
३. गोलनवाङ्मूरः (खगोलवर्णनम्)	” २.००
४. आयुर्वेदविशेषांकः	” ५.००
५. आरोग्याङ्कः	” ५.००
६. बालोपदेशमणिमाला (हिन्दी अनुवाद सहित)	” ३.००
७. सूक्तिसुधा (हिन्दी अनुवाद सहित)	” २.००
८. मातृस्तवनं (हिन्दीपद्यानुवाद सहित)	” २.००
९. आध्यात्मिकशिवायनम् (हिन्दीगद्यानुवादसहित)	” ५.००
१०. श्रीगुरुजीस्मृत्यङ्कः	५.००
११. दुर्गासप्तशतीसर्वस्वम् (हिन्दीपद्यानुवाद सहित)	” ५.००
१२. भारतभक्तिस्तोत्रम् (हिन्दीगद्यानुवाद सहित)	” १०.००
१३. लघुकथासंग्रह (हिन्दीगद्यानुवाद सहित)	” ५.००
१४. शिवराज्योदयम् प्रथमखण्डः (सारसंक्षेपसहितः)	” २०.००

व्यवस्थापक

भारती-संस्कृत-मासिक, जयपुरम्

जीवनचरित्र-स्तम्भः

श्रीमद्विहारि-दर्शनम्

[ले० श्रीजगदीशशर्माणः साहित्याचार्यः, वनस्थलीविद्यापीठम्]

पूर्वाऽनुवृत्तम् —

परामृश्यैतदीयपरामर्शमभिनन्दन्तः समेत्या-मण्डपाभिधौ ग्रामौ तदानीं मालपुरा-
प्रान्ते वर्तमानौ राज्ञः सकाशात् प्रत्यग्रहिषत । ग्रामलाभानन्तरमेतेषामनारतं सुखसमृद्धयः
समेधिषत । पुरोहितवर्या नैकमात्रं राजनीतिचञ्चवः कुशलाः प्रशासकाः संस्कृताङ्ग-
वनभाषाविद एवापि तु विद्यानुरागिणो विद्वांसश्चाविद्यन्त । एतैः खलु विविधविषयाणां
ग्रन्थान् संस्कृतभाषायाश्च नैकविधानि पुस्तकानि सङ्गृह्यैको विशालकायः पुस्तकालयः
स्वावास एव स्थापितः । सुहृद्देशीयानामेषां वैदुष्येण कार्यशक्त्या च परितुष्टैस्तेमहानु-
भावैः पुस्तकालयस्य सर्वविधोऽपि भारोऽसयोरारोपित एतेषाम् । सोल्लासमुदूह्य भारमेनं
स्वा तेवासिनः श्रीहीरालालशास्त्रिणो मेधाविनः सहयोगेनैव पुस्तकालयस्तथा सम्भालितः
प्रचालितश्च यथा खलु साम्प्रतिकपुस्तकालयविज्ञानोपाधिधारिणोऽपि सम्भवतः कर्तुं न
पारयेयुः ।

आयुर्वेदवैदुष्यम्

इमे पण्डितप्रकाण्डा न केवलं साहित्यवेदान्तज्ञानपरिधिपरिवृताः किन्तु विषयान्तर-
राक्षणप्रतिभाना अप्यासत । पुरोहितमहाभागानामालये निरन्तरमोषधभस्मादिनिर्माण-
कार्यसंलग्ना अवतिषतायुर्वेददर्शितविधया । तद्भेषजोपयोगेन च चिकित्सकशरणगतिन्ता-
भजत प्रायशः पुरोहितानां परिवारः । पङ्क्तीनामासां लेखकोऽयमपि कदाचन दुःसहसन्ता-
पसमुद्विग्नतयाऽऽकुलीकृतगृहस्थगणोऽपरेऽहनि वनस्पतिपत्राण्याहृतानि पाणितले निधायै-
कतानया दृशाऽऽलोकायितुमादिष्टः पितृचरणैर्नीरोगताभरमेव गमितः । क्रमशः प्रवर्धमा-
नोऽयं तत्सखिभावोऽनन्यहृदयास्पदतामसेवत । चतुःसप्तत्यधिकैकौनविंशतिशततमे (१६-
७४) विक्रमाब्दे जयपुरजनता महामारीरोगाक्रान्ता प्रतिदिवसं यमलोकातिथिप्रवणाऽ-
भवत् महाकालस्यैयं नरसंहारलीला प्रत्यालयं व्यापृता । प्रायोऽनेकत्राखिलोऽपि परिवारः
सकृदेव प्रलयपयोधौ निमग्नः । दर्शं दर्शमेतन्नरसंहारं श्रावंश्रावञ्चात्मानं रक्षितुमनसो

नागरिका इतस्ततः प्रधावमाना ग्रामाननु शरणं ययुः । सम्पदापदोः हर्षविषादयोश्च समान-
भावा अपि पण्डितमहोदयाः स्वकीयपितृचरणदेशानतिक्रमणीयतया सपरिवारा इतः
प्रास्थिपत समेत्याग्राममात्मजन्मभुवम् ।

तीर्थयात्रा

इमे चतुर्षु धामस्वन्यतमपीरस्त्यधामजन्यफलप्रेप्सया चातुर्यमूलतया च देशाटनस्य
तीर्थयात्राविधित्सया सवान्धवाः सपरिग्रहाः प्रस्थितवन्तो ग्रामादमुष्मात् । मध्येमार्गं समा-
गतेषु तीर्थस्थलेषु धर्मशास्त्रनिर्दिष्टं कर्म यथाविवि समाचरन्तो गयातीर्थस्य पथि सम्प्राप्त-
स्य शास्त्रोक्तरीत्या दुस्त्यजतया गयामधिजग्मुः । शास्त्रनिर्दिष्टं तत्रत्यं श्राद्धादिकं कर्म
सश्रद्धं विधीयमानानामन्तरायः कश्चन समापतितः । ततः कारणान्मनस उद्विग्नत्वात्
कथङ्कथमपि श्राद्धादिकर्मावसाय्यारब्धं तत एव प्रतिनिवृत्ता गृहानन्यांश्च सहयोगिनो
वान्धवान् परावर्तितुमुत्सुकान् सनिर्वन्धमग्रेतनयात्रायै प्रस्थाप्य सपरिग्रहाः ।

चमत्कृतिचरणाख्यातिः

एकस्मिन्नवसरे श्रीमतां राजराजेन्द्राणां महाराजाधिराजानां श्रीमानसिहनृपतीनां
प्रशासनसमयेऽटलोपाह्वश्रीमदमरनाथमहोदयाय वित्तमन्त्रिणे कुपिता जनता सत्याग्रहस्या-
ह्वानं कृतवती तत्कार्यविरोधप्रदर्शनाय । नासीदयं जयपुरनरेशः श्रीमानसिहस्तस्मिन्काले
वयस्कतामापन्नः—इति पुरोहितवर्याः श्रीगोपीनाथमहाभागा एव सर्ववरिष्ठतयाऽमात्यकार्य-
धुरामवक्षत ।

सत्याग्रह (हड़ताल) विफलयितुं विधीयमाना अटलमहोदयानां सर्वेऽप्युपाया
निष्फलाः सारशून्याश्चासन् । यथा यथा चामी महाभागाः प्रयासमकुर्वन्त तथा तथा सत्या-
ग्रहकार्यं दीर्घभावमभजत् । दिनत्रये व्यतीतेऽपि न तत्र किमपि शैथिल्यमभवत्, तत्कार्यं
तथैव प्राचलत् । सर्वत्राङ्गलानां शासनसत्त्वात् सप्ताहं प्रचलिते सत्याग्रहे शासनसूत्रस्या-
योऽयतावशाद्वाज्यशासनमाङ्गलशासकप्रतिनिविहस्तगतं स्यादिति नियमोत्थचिन्तयाऽऽकु-
लीकृताः पुरोहितमहाभागाः किङ्कर्तव्यविमूढधियोऽनन्यशरणं सुहृच्छरणं समाश्रित्याखिलो-
दन्तजातमुदोरयामासू रहसि । सम्पूर्णं वृत्त समाकर्ण्यविहितेन मनसाऽपद्प्रस्तान् व्यथित-
हृदयानिमानवगत्य स्वेष्टवलेन विज्ञाय सर्वं सविश्वासं दृढतया निगदितवन्तो मा भेषीः सर्वं
समीहितं सेत्स्यति तेऽनुकूलम्, शोघमेव च सत्याग्रहो भङ्गं गमिष्यति । जनतामध्यगतेषु
भवत्सु सातिशयं श्रद्धाणां जनताऽत्रश्यमेव भवदुदीरितवचोविश्वासमवाप्य सत्याग्रहं भङ्-

क्षयतीति तद्वचनानुसरणोऽनुष्ठिते सर्वं तथैव सुसम्पन्नम् । महाराजमानसिहेन भूरि विक-
त्थिताः पुरोहितवर्ग्याः सर्वसामन्तसमक्षं सत्याग्रहभङ्गवृत्तां निशम्य प्रफुल्लितचेतसा राजसं-
सदि । साध्यासादितसाफल्याल्लादितान्तःकरणाः श्रीगोपीनाथमहोदयाः सद्यः समेत्य सायं
सुमनसां कृतज्ञतां प्रकाशय गृहानगमन् ।

कदाचनैतेषां पुरोहितमहाभागानां पौत्रवध्वामन्तर्वत्न्यां जातायामेतस्याः किं भवि-
ष्यति पुत्रः पुत्री वा कदा चेति जिज्ञासायां स्वकीयज्योतिःशास्त्रज्ञानबलेन द्वित्राहानन्तरं
लग्नकुण्डलीं निर्माय मासदिनसमयादिकञ्चोल्लिख्य तत्र भाविनो बालकस्य ग्रहस्थित्याऽ-
स्मिञ्छास्त्रेऽपि स्वीयापूर्वप्रावीण्यं प्रादर्शि पण्डिततल्लजैः । जन्माक्षरलेखानुसारमेव
शिशुना जनुरात्तमित्यालोच्य सातिशयमेते पुरोहिता मुग्धा ववृत्तिरेऽत्र ।

एवंविधविद्वत्ताहेतोरमीषामियती घनिष्ठता जाता यदनागतेषु विद्वन्महाभागेषु
कस्मिंश्चिद् दिने सेवकं सम्प्रेष्य विह्वलीभूतास्तानाजुहवुः । यत्र कुत्रापि चापूर्वस्थानान्या-
लोकयितुमन्तरेणैतान्न गन्तुमुत्सहन्तेस्म, समाहूय सह नीत्वैवागच्छन् चमत्कृतिनिभरां
ख्यातिमिमां प्रसूमरां कर्णगोचरीकृत्यानेके सामन्ताः स्वीयविविधकार्यसिद्धयेऽनुदिनं सेवि-
तुमारभन्तैतान् ।

श्रुतानेकानुष्ठानसिद्धिचमत्कारः शेखावाटीप्रान्तान्तर्गत-महणसराभिध-संवसथ-
सामन्तो बाघसिंहमहोदयः स्वकीयकार्यसिद्धिमसाध्यां मन्वानश्चिन्तासन्तानैकस्वान्तः समा-
गत्य कदाचिदवसरे समग्रमपि वृत्तान्तजातं न्यवेदयन्निस्थङ्कारमेतेभ्यः—महात्मन् ! शेखा-
वाटीमण्डलान्तर्गत-नवलदुर्गं (गढ़) ग्रामस्य पञ्च सामन्तास्तदुपभोगभागिनः स्वामिनः ।
तेष्वन्यतमस्मिन् सामन्ते निरपत्यतया त्रिदिवमुपगते तदुत्तराधिकारितायामधिकारो माम-
कीनः परमितरेश्चतुर्भिः सामन्तैः सम्भूय मद्विष्टं मिथ्याभियोगः प्रवर्तितो न्यायालये स्वा-
धिकारित्वसिद्धये । एतदावेदितवृत्तान्तं श्रवणपुटाभ्यां निपीय दिवसत्रितयानन्तरमाग-
न्तुमादिशन् पितृचरणाः । ततो निर्दिष्टदिष्टानुसारं समुपस्थितमेनं कस्यचनानुष्ठानविधे-
विधानमब्रुवन् कारयितुं यावत्कार्यसाफल्यम् । निर्दिष्टविधिना केनाप्यनुष्ठानाऽनुष्ठापित-
मनुष्ठानम् । अनुष्ठानपूर्ते प्रागेवाभियोगनिर्णयस्यात्मानुकूलतामभिलक्ष्य श्रीबाघसिंहोऽतीव
विसिष्ये । अनुष्ठानप्रभावेण दुराशामाशापरिणतामात्मनोऽवगत्य न्यायोचितमन्यसाम-
न्तसमानाधिकारं सम्मानञ्चाधिगम्यामामोदीत् । अभवच्चासावेषामाजन्मादेशपालनपरा-
यणोऽन्तेवासीव ।

अप्रत्याशितं निःस्पृहत्वम्

इदमीयचमत्कारचकितैः पञ्चभिरपि सामन्तैरेकीभूय प्रार्थिताः सुमनसो यच्छ्री-
मन्तो नवलदुर्गस्थितविशालतमस्य सुरम्यशिल्पकलाभिः समागतभक्तजनान्तःकरणहारिणः
स्वामित्वमङ्गीकृत्यास्माननुगृह्णन्तु । अद्यप्रभृति विशालतमं भगवन्मन्दिरमिदं भूभागञ्चैत-
दीयसर्वविधव्ययसाधनं श्रीचरणयोः समर्पयामः । श्रद्धासम्पत्त्या साग्रहं समर्पितमेतत्स्वी-
कृत्य महाभागेरमीभिः कश्चन स्वीयो बान्धवः श्रीवृन्दावननामधेयस्तत्र तद्वचवस्थामाधातुं
नियोजितः । श्रीवृन्दावनेन च तत्र भगवतोऽर्चनादिव्यवस्था सभक्त्यनुरागं प्राणहितेन
चेतसा सम्यक् सम्पादिता ।

व्यतीतेषु कतिपयमासेषु लक्ष्मीमदोन्मत्तः स्वामिताऽहङ्कारान्धीभूतः सामन्तगणो
निवेदयामासेभ्यो यदत्र समुपेत्यामुष्मिन् मन्दिरेऽत्रत्यजनताचारादिधार्मिकोपदेशलाभाय
निवासो विधेयः श्रीमद्भिरन्यथा किम्प्रयोजनमेतदर्पणेनेति ? दुराग्रहपूर्णं तदीयं साभिमान-
मेतद्वचोऽवहेत्य तत्कालमेव श्रीवृन्दावनो बान्धवः समाहूतः समग्रमपि च तद्वैभवं तृणमिव
क्षणेनैव सर्वथा परित्यक्तम् । अदसीयाऽऽयोपयोगः श्रीमद्भिः स्वपरिवारस्यात्मनो वा कृतेऽ-
धमत्वापत्तिमालोचयद्भिर्जातु न लेशतोऽपि विहितः । सामन्तानामीदृशी कल्पना स्वप्नेऽपि
नासीद् यदेतादृशं हस्तगतं वैभवं सहस्रशो रूप्यकाणां वाषिकायप्रदातृभूभागञ्च
कश्चन क्षणमात्रेणैव परिहातुं किं पारयेत् ? एवंविधत्यागप्रभाविता अनुष्ठानादिप्रयोग-
भीताश्च ते मुहुर्मुहुः क्षमा याचित्वा पुनर्मन्दिरादिग्रहणार्थं प्रार्थयामासुः । “निःस्पृहस्य
तृणं जगत्” इत्युक्तेरुदाहरणतयादर्शभूताः कथङ्कारमपि न निर्बन्धमङ्गीकर्तुं प्राभवन् ।
गुणगणैराकृष्टहृदयाः सामन्ता भूयोऽपि स्वकीयामतुलां श्रद्धामसाधारणां भक्तिञ्चाणुमात्र-
मपि नाल्पाङ्कतुं मीशाः ।

आर्त्तत्राण-परायणता

कुलपरम्परयैव श्रीमतामालयः परमाद्भुता खनिज्ञानमणीनाम् । एतैश्चाकरोद्भ-
वमणिभिरिव शाणोत्लेखैः संस्कारैः प्राक्तनैर्ज्योतिषशास्त्रेऽसाधारणा दीप्तिरासादिता ।
ज्योतिषशास्त्रस्कन्धान्यतमस्कन्धवर्तमानामभिज्ञतां श्रावं श्रावमिभ्या व्यापारिणः सामन्ता
अधिकारिणश्चानवरतमात्मभविष्यजिज्ञासया गृहानापेतुः । नक्तन्दिवं विविदिषूणां
सम्बाधो नितरां प्रावर्तत । कश्चन वस्तूनां क्रयविक्रयार्थं महर्घता-समर्घता-ज्ञानपिपासा-
मुदञ्चयितुमपरश्चाङ्कविषयिणीं जिज्ञासामपाकर्तुं मन्यश्च दारिद्र्यापायोपायविविदिषया
(क्रमशः)

विवेकानन्दचरितम्

श्रीविश्वनाथ केशव छत्रे शास्त्री कल्याण (ठाणें)

पूर्वाऽनुवृत्तम्—

कथमपि निजकार्यं सोऽनुतिष्ठन् दिवा च
 निशमपि गमयन् हा ! दुःसहोन्निद्रतायाम् ।
 सुरसरित उपेतस्तीरमुच्चैः स रौति
 त्वरय वद कदा नु प्राप्स्यसि त्वं नरेंद्र ! ॥२६॥
 प्रतीक्षितं प्रियं वत्सं मासानंतरमागतम् ।
 दृष्ट्वा तत्स्वागतं हर्षाद् व्याजहार यतीश्वर ॥२७॥
 एकाकी मंच आसीनः कोष्ठे स्वांतिकमाह्वयत् ।
 वत्सं, स तु मनाग् दूरं भीत ईषदुपाविशत् ॥२८॥
 तं दृष्ट्वा सहसा साधुः प्रेमोत्पूरितमानसः ।
 उपगच्छत् शनैः पादं तदंगे सहसा न्यधात् ॥२९॥
 तत्पदस्पर्शमात्रेण स्थित्यंतरमगाद्युवा ।
 अद्भुतं च जगत् सर्वं तस्य प्रोत्पतदावभौ ॥३०॥
 स्तंभश्च भित्तयः सर्वा भ्रमंत्य परितः स्थिताः ।
 क्वापि वेगेन धावंति, लयं शून्यं प्रयांति च ॥३१॥
 भ्रमद् जगदशेषं च जवेनांतर्दधाति च ।
 शून्ये स्वस्याप्यहंकारो बहिर्निर्यन्निवावभौ ॥३२॥
 अवस्थां मरणप्रायां नरेंद्रोऽनुभवंस्तदा ।
 भीत्याक्रोशत् 'किमेवं भो ! जीवनं मे विनाश्यते ? ॥३३॥
 'पितरौ सदने मे स्तो मुच्यतां, मुच्यतामहम्'
 इत्याकर्ण्यार्थनामार्तां, रामकृष्णोऽवदत् समयन् ॥३४॥
 'अयं तावदपक्वोऽस्ति ब्रह्मनिष्ठपदं च सः ।

विलंबेनाप्स्यतीदानीं त्वरा नैवोचिता मम' ॥३५॥

पदं संहृत्य तद्देहात्, स्वास्थ्यं तं प्रापितं पुनः ।

मोदकान् खादयित्वैव रामकृष्णो व्यमोचयत् ॥३६॥

द्वितीये दर्शने साधो नरेंद्रः संभ्रमेऽधिके ।

प्रपतन् मोहिनीमंत्र-प्रयोगं तमशंकत ॥३७॥

‘तद्वशेऽहं कथं यातो मौढ्यात् अपि विचारवान् ।

किमदंभोऽस्त्ययं साधुर’ इति चिंतापरोऽचलत् ॥३८॥

‘मया साक्षात् कृतोऽस्तीश’ इति निश्चयपूर्वकम्

उत्तरं प्रददत् साधुरसामान्यो न संशयः ॥३९॥

इत्यशेषाद्भुता नव्या घटनाः संस्मरन् मुहुः ।

विमृश्य निर्णयं प्राप्तो नरेंद्रः स्वगृहं गतः ॥४०॥

दक्षिणेशं पुनर्यातः सोऽष्टाभिर्दिवसैः परम् ।

कृतनिश्चयो न यातुं तत्-साधोःसंमोहिनीवशम् ॥४१॥

रामकृष्णोऽनयद्वत्सं मल्लीकोपवनं प्रति ।

भ्रमित्वा तौ ससंलापं दर्शन^१स्थानमीयतुः ॥४२॥

गतो भावसमाधिं च सहसा स यतीश्वरः ।

स्पृष्टस्तेन नरेंद्रश्च पतितो भुव्यचेतनः ॥४३॥

प्राप्तः स जागरं यावत् तावत् साधुं स ऐक्षत ।

स्ववक्षसि निपीडं तं मृदुस्निग्धेन पाणिना ॥४४॥

अस्यां स्थित्यां नरेंद्रस्य विधायांतर्मुखं मनः ।

सोऽपृच्छत् ‘कोऽसि ? किं हेतुर्जन्मनस्तेऽवनी’ इति ॥४५॥

वसतिः कियती चेति लब्धवेष्टान्युत्तराणि च ।

न्यस्तुं जाननिधिं सोऽर्हत् इति योगी समादधे ॥४६॥

नरेंद्रासक्तचित्तोऽसौ तं चिरं न समागतम् ।

दर्शनोत्कः स्वयं यातः सुहृद्भिः सह संस्थितम् ॥४७॥

उपरिष्ठितभूकोष्ठे 'नरेन् ! वत्स ! नरेन्' इति ।

शब्दापयन् नरेंद्रस्तत् शब्दं श्रुत्वा द्रुतं गतः ॥४८॥

धावन्नधस् तमालोक्य बाष्पपूर्णकुलेक्षणः ।

साधुराह 'किमर्थं नो चिरात् त्वं मां समागतः' ॥४९॥

आनीतान् शोदकान् तं च खादयित्वादिदेशः ।

गातुं भक्तिपरं गीतं, नरेंद्रेण तथा कृते ॥५०॥

अभूद् भावसमाधी द्राग्लीनः साधुवरश्च तम् ।

नरेंद्रः प्रकृतिं प्राप्तं प्रापयद् दक्षिणेश्वरम् ॥५१॥

गतो ब्राह्मसमाजस्य प्रार्थनालयमेकदा ।

नरेंद्रदशनार्तोऽसौ साधुः कृच्छ्रं समावहत् ॥५२॥

प्रार्थनैकाग्रताभंगो भक्तानां हि ततोऽभवत् ।

ततो नीत्वा बहिः शिष्यस्तमाह विनयान्वितः ॥५३॥

परमीषत् सकोपं 'भोः ! किं भवान् नावगच्छति ।

मृगाभसिक्तचित्तस्य भरताख्यमुनेः कथाम् ? ॥५४॥

नरेन् ! नरेन् ! इति ध्यायन् दिवानक्तं, तथा भवान् ।

मूढवत् स्वपतः कुर्याद् वृथेत्यस्ति भयद् भयम्' ॥५५॥

ततो विवेकमाश्रित्य हठाद् रुंधन् स्वभावनाः

क्षयन् स्वांतस्तु नामापि नरेंद्रस्य जहौ जने ॥५६॥

आयातमपि नापश्यत् परिवर्त्य दृशं द्रुतम् ।

अप्यागतात् पुरस्तस्माद् भाषणं दूर एव तत् ॥५७॥

एवं तस्य गता अनेकदिवसा मौनव्रतं बिभ्रतः ।

बाह्ये, पालयतस्तु तत्प्रतिफलं शिष्यात् प्रियाद् उत्कटम् ॥

'प्राप्तोऽस्यन्न किमर्थमित्यतिचिराद् दृष्ट्वाऽनुयुक्ते मुनिः ।

शिष्यं, 'प्रेक्षणभाषणादिविमुखं मां रे वृथा यासि किम् ? ॥५८॥

‘सत्यं भवान् आहु न भाषते भोः ! सार्धं मया प्रत्यवदद् नरेंद्रः ।

भवत्कृते निर्मलभक्तिभावो मां प्रेरयत्यागमनाय नूनम् ॥५६॥

लभे भवत्पावनदर्शनेन यद्यत् समीहे भगवद् दिदृक्षुः ।

एतेन शिष्यस्य सुभाषणेन प्रीतो गुरुः प्रेम दधत् प्रगाढम् ॥६०॥

स सद्गुरुं यात्यनिशं ततश्च सत्संगहेतोर्महतादरेण ।

वीए० परीक्षोत्तरमेष वासं करोति तत्र त्रिचतुर्दिनानि ॥६१॥

पानाशने साधुरसौ न्यगृह्णात् तीक्ष्णं स्वशिष्यांश्च तथा दिदेश ।

तद्दातृभावाः प्रभवन्त्यवश्यं शुभाशुभा भोक्तृजनेषु यस्मात् ॥६२॥

जपध्यानज्ञानार्जनवितरणे तीक्ष्णनियमान्

मुनिर्निद्रायां च प्रथममनुपाल्य स्वयमसौ ।

तथा स्थातुं यत्नेरुपदिशाति शिष्यानविरतं

यशो न ह्याचारो नियमरहितो जातु तनुते ॥६३॥

इति सद्गुरुतः उद्बोधनम् नाम

षष्ठः सर्गः

विवेकानन्दचरितम् सर्गः-७

अद्वैतानुभूतिः

व्यक्तित्वनिमित्तेः कार्यं महापुरुषजीवने ।

द्रष्टुमुन्नतिकामानां मोददं मार्गदर्शकम् ॥ १ ॥

चरित्रस्य पटं तस्य कालो वयति तंतुभिः ।

लंबरूपैः समैर्नेकैः क्रमेण च सकौशलम् ॥ २ ॥

विविधानुभवा आद्या लभ्यमाना अनुक्षणम् ।

तं ततो, जन्मलब्धाश्रीः प्रेरणान्तश्च तेऽपरः ॥ ३ ॥

नरेंद्रोऽधीत्यपाश्चात्यतत्त्वज्ञानमन्यत ।

निश्चितं भासमानं तत् सत्यरूपं न चान्यथा ॥ ४ ॥

(क्रमशः)

आयुर्वेद-स्तम्भः—

आयुर्वेदीयं आत्मस्वरूपम्

श्री वा० बा० नटराज शास्त्री

पूर्वाऽनुवृत्तम्—

सप्तधातुकत्वम्—कण्ठादिस्थानाभिव्यक्तसप्तस्वरशोभितं भवति । किञ्च, रसादिशुक्रान्तसप्तधातुमच्च ।

गर्भस्य अष्टमे मासे प्राप्ते तद्गर्भाविच्छिन्नस्य जीवस्य अतीतार्थवेदनसामर्थ्यमाह श्रुतिः—

“पञ्चात्मकसमर्थः पञ्चात्मकतेजसा इद्धरसश्च सम्यज्ज्ञानात् ध्यानात् अक्षरमो-
ङ्कारं चिन्तयति । तदेकाक्षरं ज्ञात्वा अष्टौ प्रकृतयः षोडशविकाराःशरीरे ।”

भाष्यसङ्ग्रहः—पञ्चात्मकसमर्थः—प्राणादिपञ्चवृत्त्यात्मकप्राणेन खोपाधि-
भूतेन मिलित्वा गर्भगतजीवः अतीतार्थवेदने समर्थो भवति । तथा पञ्चात्मकप्राण तेजसा
इद्धः, वृद्धि गतो रसः, सारो यस्य सोऽयं, च शब्दात् क्रियाशक्तिः, प्राणारूढो जीवशक्तिः,
ईश्वरभावापत्त्या इच्छाशक्तिरपि पिण्डपाती न स्यादिति द्योत्यते । एवंभूतः स हि अजड
क्रियाज्ञानेच्छाशक्तिमानिव सम्यज्ज्ञानात् ध्यानाच्च कालत्रयेऽपि न क्षरतीत्यक्षरं ओङ्कारं

रोजगार का अवसर

मैट्रिक तथा अधिक पढ़े-लिखे स्त्री तथा पुरुषों की भारत के सभी प्रान्तों में
से ट्रेनिंग तथा तदुपरान्त सेल्ज आफिसर-कम-टेक्नीशियन के पद पर उनके अपने
ही शहर, कस्बे अथवा गांव में 800 रु० मासिक एमालुमेन्टस तथा अतिरिक्त
कमीशन के आधार पर नियुक्ति के लिये आवश्यकता है । टेक्नीशियन के तौर पर
ग्रामदनी तथा कमीशन मिला कर कुल आय 1500 रु० मासिक से अधिक । पूर्ण
विवरण प्रास्पेक्टस तथा आवेदन फार्म के लिये मनी आर्डर द्वारा शीघ्र 7 रु० भेजें ।

चिकागो इन्स्टीच्यूट आफ टेक्नालोजी

16/126, गीता कालोनी, दिल्ली-110031 । को भेजें ।

आत्मानं अयमहमस्मीति चिन्तयति । एवं तदेतदेकाक्षरं आत्मतया ज्ञात्वा, स्वातिरिक्ततया याः प्रकृताः अष्टौ प्रकृतयः भूतपञ्चकमनोबुद्धचहंकाराख्याः, प्रश्नोपनिषत्पठिताः प्राणादिषोडशकला एव विकाराः । गर्भशरीरं जीवः पश्यति एवम् ।

नवमे मासि पूर्वजातिस्मरणं—तस्यैव देहिनोऽथ नवमे मासि देहः सर्वलक्षणसम्पूर्णो भवति । पूर्वजातिं स्मरति । कृताकृतं कर्म विभाति । शुभाशुभं कर्म विन्दति । वस्तुतः शरीरासङ्गतोऽपि शरीरावच्छिन्नो जीवः ।

जीवस्य प्राप्तनकमवेदनपूर्वकं परिदेवनम्—

“ नाना योनिसहस्राणि दृष्ट्वा चैव ततो मया ।

आहारा विविधा भुक्ताः पीताश्च विविधाः स्तनाः ॥

जातस्यैव मृतस्यैव जन्म चैव पुनः पुनः ।

अहो दुःखोदधौ मग्नो न पश्यामि प्रतिक्रियाम् ॥

आसिन्धुः सिन्धुपर्यन्ता-यस्य भारतभूमिका ।

पुण्यभूमिः पितृभूश्चैव-स वै हिन्दुरिति स्मृतः ॥

—वीर सावरकर

सिन्धु महानद से लेकर सागर पर्यन्त इस भारत की भूमि को जो व्यक्ति अपनी पुण्यभूमि और पितृभूमि स्वीकार करता है, वही “हिन्दू” है ।

“पर उपदेश कुशल बहुतेरे,

जे आचरहि ते नर न घनेरे”

—गोस्वामी तुलसीदासजी

वह मुसाफिर क्या जिसे कुछ शूल ही पथ से थका दें ?

हौसला वह क्या जिसे कुछ मुशकिलें पोछे हटा दें ? —अज्ञात

पंजाबी चन्दू हलवाई करांचीवाला

कार्यालयः—१८५, बालकेश्वर रोड, तीनबत्ती, बम्बई—४००००६

स्थापना—१८६६

शाखायें :—

तारका पता :—‘चन्दूमेवा’

(१) जवेरी बाजार (२) ग्रान्टरोड (३) कोलावा (४) दादरा (५) वरली नका (६) सायन सर्कल (७) ठाकुरद्वार (८) सूर्योदयस्टोर्स, चर्चगेट (९) घाटकोपर (पश्चिम) (१०) लिफ्टिंग रोड, (११) रेलवे स्टेशन के सामने, सांताक्रुज (पश्चिम)

कारखाना :—चन्दू भवन, ग्रान्टरोड, बम्बई—४००००७

यदि योन्याः प्रमुञ्चामि साङ्ख्यं योगं समाश्रये ।

अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायिनम् ॥

यदि योन्याः प्रमुञ्चामि तं प्रपद्ये भगवन्तं नारायणं देवम् ।

अशुभ-क्षयकर्तारं - फलमुक्तिप्रदायिनम् ॥

यन्मया परिजनस्यार्थे कृतं कर्म शुभाशुभम् ।

एकाकी तेन दह्यामि गतास्ते फलभागिनः ॥”

अर्थः स्पष्टः । अन्त्यश्लोकस्य भाष्यम्—‘दारपुत्रादिपरिजनपोषणहेतोः यावत् शुभाशुभं कर्म नित्यकर्मवत् मया कृतं तत् फलं अनेककल्पकालं स्वर्गनरकादि भुक्तं ततोऽधिकतरं कष्टं कुम्भीपाकोपमे गर्भनरके अहं एकाकी शोचामि । यन्मया पालिताः दारपुत्रादयस्ते यथागतं स्वां स्वां गतिं अवष्टभ्य गतास्ते केवलफलभागिनः, नहि मत्कृत-दुष्कृतभोक्तारो भवन्ति ।

अरुणा उद्योग

माइन आनर्स, रेजिंग कोन्ट्रेक्टर्स ट्रांसपोर्ट्स
वैंकर्स एण्ड कमीशन एजेन्ट्स

दूरभाष : ७३६२६

ग्राम अरुण उद्योग

हैड आफिस :

श्री राम भवन

किशनपोल बाजार, जयपुर-१

ब्रांच आफिस :

गांधी मार्ग, भद्रक (उडीसा)

स्टेशन मार्ग के सामने, जे० के० रोड

(उडीसा)

बकिंग एट :

बाउला क्रोमाइट माइन्स एट : धानपुर जेपुर, जिला के उनभर (उडीसा)

केथपाल क्रोमाइट लाइन्स एट : बिरसल जिला धेनकानाल (उडीसा)

गर्भात् भूमिपतनकालपर्यन्तं संसारदुःखं इतः परं अशुभकर्माणि नारप्स्ये इति कतिपयमुहूर्त्तकालं मुमुक्षुरिव तपति जीवः । अथ भूपतनावसरे प्राप्ते, नरकात् पतन्निव-
अवाक्छिरा ऊर्ध्वपदो भूत्वा योनिद्वारि संप्राप्तः सन् योनियन्त्रेण परिपीड्यमानो महता दुःखेन जायते । भूपतनादवाक् शीर्षोदयवेलायां दुरत्ययया वैष्णव्या मायया संस्पृश्यतेऽयं जन्तुः । तत् क्षणात् पूर्वजन्मवृत्तं—योन्याः विमुक्तः अशुभक्षयकर्त्तारं महेश्वरं प्रपद्ये—इति संकल्पितादिकं सर्वं विस्मरति ।

जीवात्मनः पुनर्भवनिवृत्तये वैराग्यं अत्यन्तमावश्यकम् । गर्भवासे सम्भवत्कष्टानां उपदेशात् वैराग्यं सज्जनयितुं प्रवृत्तायाः गर्भोपनिषदः आयुर्वेदे स्पष्टं अनुक्ताः गर्भस्यस्य जीवस्य मनोभावाः संकलिताः । अथ आयुर्वेदोपदिष्टान् गर्भावक्रान्तिप्रक्रियाविशेषान् अनु-
संकलयामः ।

मातृ-पितृ-जीवात्म-सात्म्य-रस-सत्त्वेति षड्भावेभ्यः समुदितेभ्यः गर्भः सम्भवती-
त्युक्तमग्रे । शुक्रशोणितजीवसंयोगे गर्भाशयगते गर्भसंज्ञा भवतीति च । तत्र आत्मवर्जं अन्येषां पञ्चभावानां पाञ्चभौतिकत्वात् पञ्च महाभूतविकारसमुदायात्मको गर्भः चेतनाधिष्ठानभूतः; सद्यस्य षष्ठो धातुरुक्तः, षड् धातुकः पुरुषः इति ।

तैत्तिरीयोपनिषदि प्रपञ्चसृष्टिक्रमः “आत्मन आकाशः, आकाशाद् वायुः—“इति यथा प्रोक्तः, तथैव जीवात्मनः प्रतिगर्भसृष्टिः सम्भवति । परमार्थतः परमा-
त्मजीवात्मनोरभेदात् इति आयुर्वेदवेदान्तदर्शनयोर्मतभेदञ्च अर्थतः संगृह्य प्रतिपादयति-
आयुर्वेदः—“तत्र पूर्वं चेतनाधातुः सत्त्वकरणः गुणग्रहणाय प्रवर्तते । इह गुणशब्दः भूत-

रोजगार का सुनहरा अवसर

ब्रांच मैनेजरज, डिप्टी ब्रांच मैनेजरज तथा मैट्रिक और अधिक शिक्षा प्राप्त स्त्री तथा पुरुष फोल्ड अफसरों को भारत के सभी नगरों तथा शहरों में से 2.000/-, 1000/-, 800/- तथा 600/- रु० मासिक तथा अतिरिक्त कमीशन पर आवश्यकता है । अवकाश प्राप्त व्यक्ति से आवेदन करें । पूर्ण विवरण प्रास्पेक्ट्स तथा आवेदन फार्म के लिये 7 रु० सनिआर्डर द्वारा जनरल मैनेजर—

यूनीवर्सल ट्रेडिंग कारपोरेशन,

16/126, गीता कालोनी, दिल्ली-110031 को भेजें ।

वाचकः गुणगुणिनीरभेदोपचारात्) स हि हेतुः कारणं निमित्तम् । अक्षरं कर्ता मन्ता वेदिता बोद्धा द्रष्टा धाता ब्रह्म विश्वकर्मा विश्वरूपः पुरुषः प्रभञ्जः अव्ययः पुद्गलः (परमाणुः) चेतनावान् विभुः प्रभुः भूतात्मा च इन्द्रियात्मा च अन्तरात्मा चेति ।”

अत्र ज्ञातव्यम्—स हि हेतुः कारणं निमित्तं इति पर्यायैः आत्मैव प्रपञ्चसृष्टेः सम-सृष्टेः समवायि असमवायि निमित्ताख्यकारणत्रयं च भवति इति, तथा हेतुरादि-अन्तरा-त्मान्तैः त्रिशद्विशेषणैः जीवब्रह्माणोरैक्यं च प्रबोधयति आचार्यः इति ।

यथा प्रलयात्यये सिसृक्षुर्भूतानि अक्षरभूत आत्मासत्त्वोपादानः पूर्वतरं आकाशं सृजति, ततः क्रमेण व्यक्ततरगुणान् धातून् वाय्वादिकांश्चतुरः, तथा देहग्रहणोऽपि जीवात्मा पूर्वतरमाकाशमेव उपादत्ते; ततः क्रमेण व्यक्ततरगुणान् धातून् वाय्वादिकांश्चतुरः । सर्व-मपितु एतत् गुणोपादानं अणुना कालेन भवति । जीवात्मनः गर्भाशये शोणितशुक्रसङ्घात-ग्रहणे कतमं भूतं प्रथमं गूळ्हातीति विवृतिः गर्भोपनिषदि नान्यास्वपि एवं स्पष्टतया उपल-भ्यते इति स्मर्त्तव्यम् ।

लोके मनुष्याणां मानसिकाः स्वभावाः अपरिसख्येयप्रकारा दृश्यन्ते । तथा वैचि-त्र्यस्य हेतुमाह आचार्यः—यथा वातपित्तश्लेष्मणां शरीरधातूनां मिथः संयोगविशेषैः शरीरप्रकृतयः बहुधा भवन्ति, एवं मनसो गुणास्त्रयः सन्ति सत्त्वं रजस्तमः इति । ते भिन्नस्व-भावाः । तत्र सत्त्वं शुद्धं—अदोषमाख्यातं कल्याणांशत्वात्, राजसं सदोषमाख्यातं शेषांश-त्वात्, तामसमपि सदोषमाख्यातं मोहांशत्वात् ॥

एतेषां तु त्रयाणामपि मनोगुणानां एकैकस्य भेदाः अपरिसङ्ख्येया भवन्ति, शरी-रयोनिविशेषेभ्यश्च, अन्योन्यानुविधानाच्च । शरीरं ह्यपि मनः अनुविधीयते मनश्च शरी-रम् । तस्मात् शरीरमनः प्रकृतयः अपरिसङ्ख्येयाः सम्भवन्ति ।

अत्र शारीराः वातपित्तश्लेष्मप्रकृतयः गर्भाधानकाले शुक्रशोणितगतदोषनिव-न्धनाः ऐहिकजन्मावसायिनश्च । मनोगुणाः सत्त्वरजस्तमांसि तावत् पूर्वजन्मकृतशुभाशुभ-कर्मानुविधायिनः उत्तरजनिव्यापकाश्च भवन्ति । सत्त्वरजस्तमसो लक्षणानि आयुर्वेद-सांख्य-योग-वेदान्तदर्शनेषु सर्वथा अभिन्नानि इति च बोद्धव्यम् । मानवानां स्वभाव-वैचित्र्यस्य मनोगुणाः सत्त्वरजस्तमांसि हेतव इति ते, अतीतानागतबहुजन्मानुस्यूतिवन्त इति च नव्याः मनोवैज्ञानिकाः नाद्यापि विन्दन्ति ।

(क्रमशः)

विश्व-वार्ता:-

विदेशे “भगवतो” भक्तानां समारोहः

ले० श्रीविश्वदर्शी

जानन्ति ‘भारती’ पाठका यत् कलियुगे धर्मचक्रप्रवर्तनस्य घोषणां कृत्वा भारतस्य पुणेनगरात् पलायितवतो “ भगवतो ” रजनीशस्य तथाकथितः आश्रमः संप्रति अमरीका-देशे ‘ओरेगान’—राज्ये सुरम्पे पर्वतीयस्थले पुनः कार्यं प्रारभते । कोटिशो विदेशीयः मुद्रा व्ययीकृत्य तत्र क्रीते भूखण्डे तथाकथितेनानेन भगवता एकस्य सहकारिनगरस्य स्थापना कृता यत्रागामिनि नवम्बरमासे नगरपालकानां निर्वाचनमपि भविष्यति । आपाठपूर्णमायां गुरुपूर्णमामहोत्सवोपलक्ष्ये तत्र सप्तसहस्र-भक्तानेकीकृत्य सप्ताहव्यापी समारोहोऽस्मिन् वर्षे समायोजितः । प्रत्येकं भवतेन 350 डालरमितो राशिः समारोहस्य प्रवेशशुल्करूपेण (प्रायः सपादत्रिसहस्ररूपकात्मको राशिः प्रतिभक्तम्) गुरुदक्षिणाविधया समर्पितः ।

काषायवस्त्रधरा आङ्गलभक्ताः अश्रुपूरितनयनैर्भक्तिभावेन कलियुगीयभगवतो दर्शनायैकत्र समभूवन् । विशाले मंडपे “बुद्ध” (रजनीशं) शरणं गच्छामि, बुद्धस्य आश्रमं शरणं गच्छामि, बुद्धस्य परमं सत्यं शरणं गच्छामि’ इत्यादि सूचना प्रदानि वाक्यानि समुल्लिखितान्यभूवन् । प्रातर्ध्यानकेन्द्रस्य प्रार्थना गीयते यार्द्ध “सत्संग” इत्याख्यायते । रजनीशव्याख्यानानां ध्वनियंत्रैः प्रसारणम्, गानम्, इत्यादयः कार्यक्रमा अत्र भवन्ति, भगवान् न भाषते । स ‘तु श्वेतकंचुकधरः, सशस्त्रैर्गणवेषधारिभिरङ्गरक्षकैः रक्षितो मंचोपरि स्थितः केवलं दर्शनं ददाति । दर्शनानन्तरं बहुमूल्ये रोल्स रायस’ इत्याख्ये मोटरयाने स स्वकीयं हर्म्यं प्रतिष्ठते । मोटरयानं विशाले आश्रमप्राङ्गणे परितो आभ्यस्यति, भगवन्त-मारुढं कृत्वा, येनाश्रुपूरितैर्भक्तिभृतैर्नैर्भक्तास्तस्य दर्शनेन पुण्यलाभं कुर्युः ।

संस्कृतव्याकरणाप्रवेशिका

अव्यय (अविकारीशब्द)

लेखकः श्रीविश्वनाथमिश्रः, बीकानेरः

पूर्वाऽनुवृत्तम्—

कृदन्तमूलक अव्यय

कृत् प्रत्यय जो धातु से विहित होते हैं उनके मिलने से बने हुए शब्द भी अव्यय कहे जाते हैं इनकी अव्यय संज्ञा “कृन्मेजन्त” क्तातोसुक्कसुनः इन सूत्रों से की जाती है ।

इनमें कुछ अव्यय पूर्वकालिक क्रिया को और कुछ क्रियार्थक क्रिया को बनाते हैं ।
उदाहरणार्थ प्रस्तुत हैं कुछ कृदन्तीय अव्यय—

पठित्वा	=	पढ़कर	=	पठित्वा ब्रजति गृहम् ।
शयित्वा	=	सोकर	=	शयित्वा उत्तिष्ठति ।
पठितुम्	=	पढ़ने के लिये	=	पठितुं गच्छति ।
हसितुम्	=	हँसने के लिये	=	हसितुम् उपक्रमते ।
स्मारं स्मारम्	=	स्मरण कर करके	=	स्मारं स्मारं गुरोर्गिरो वर्तते ।
आदाय	=	लेकर	=	आदाय पुस्तकं याति छात्रः ।
प्रपठ्य	=	पढ़कर	=	प्रपठ्य पाठं गतो मैत्रः ।

विशेषः (i) कुछ अव्ययों का प्रयोग क्रियाविशेषण के रूप में होता है—

जैसे—शनैः शनैः चलति = धीरे धीरे चलता है ।

अकस्मात् आगतः = अचानक आया ।

चिरंगतो मे सखा = मेरा मित्र बहुत देर से गया है ।

(ii) कुछ अव्यय संयोजक होते हैं—

जैसे—रामःश्यामश्च पठितुमागता = राम और श्याम पढ़ने आये हैं ।

(iii) कुछ अव्यय भावाभिव्यञ्जक होते हैं—

जैसे—हन्त हन्त गतः कान्तो वसन्ते सखि नागतः ।

नारी-स्तम्भः—

पत्या श्रीरिव मोदते

डॉक्टर श्रीमती राजेश्वरीभट्ट

प्राध्यापिका, लालबहादुरशास्त्रीकालेज, जयपुरम्

(१)

माता यस्य गृहे नास्ति भार्या चाप्रियवादिनी ।

अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥

(ब्रह्मवैवर्तपुराण अ० २४ श्लोक १०)

नारी माता के रूप में सन्तति के चरित्र का निर्माण करने वाली है और पत्नी के रूप में अपने पति के गृह की लक्ष्मी है । नारी के ये दोनों ही रूप अत्यन्त श्लाघनीय हैं । जिसके घर में माता न हो तथा अनुकूल आचरण करने वाली एवं मधुरभाषिणी भार्या न हो उसका जीवन जीवन नहीं है उसका घर घर नहीं है । उसे तो वन में चले जाना चाहिए । मातृस्नेह एवं पत्नी प्रेम से वञ्चित पुरुष के लिए घर और जंगल में कोई भेद नहीं । घर घर नहीं होता भार्या ही गृह होती है उसके बिना घर जंगल से भी भयङ्कर होता है ।

हा हतोऽस्मि ।

धिक् मूर्खं विवेकरहितम् ।

“स्वरादिनिपातमव्ययम्” इस सूत्र से उपसर्ग और निपातों की भी अव्यय संज्ञा होती है । किन्तु—उपसर्गों का प्रयोग स्वातन्त्र्येण नहीं होता है । इनका प्रयोग धातु से पहले होता है । उनके कारण धात्वर्थ में परिवर्तन होता है ।

(क्रमशः)

(२)

पूजनीया महाभागा पुण्याश्च गृहदीप्तयः ।

स्त्रियः श्रियो गृहस्योक्ता स्तस्माद्रक्षया विशेषतः ॥

(महाभारत उद्योगपर्व अ० ३८ श्लो०)

स्त्रियां घर की लक्ष्मी कही गयी हैं वे पूजा के योग्य हैं, महा भाग्यशालिनी हैं, पुण्य को देनेवाली एवं घर की शोभा की अभिवृद्धि करने वाली हैं । अतः उनका विशेष आदर-सम्मान करना चाहिये तथा उनके गौरव की रक्षा करनी चाहिये ।

(३)

पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवरैस्तथा ।

पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥

(मनुस्मृति अ० ३ श्लो० ५५)

जिन्हें अपना कल्याण अभीष्ट है उनका यह कर्तव्य है कि वे चाहे पिता हो, भाई हो, पति हो अथवा देवर अपने घर की स्त्रियों का सम्मान करें उन्हें सुन्दर वस्त्रों एवं आभूषणों से सुसज्जित करें उन नारियों के आदर एवं सम्मान से देवगण भी प्रसन्न रहते हैं ।

(४)

हितैषिता या पत्युः सा देवी त्वस्य कारणम् ।

प्रियकारित्वमात्रेण देवी शब्दो न लभ्यते ॥

(कथासरित्सागर आदि० १७ श्लो० ४५)

पति का हित साधन करने से ही स्त्री को देवी कहा जाता है केवल प्रिय कार्य करने मात्र से नारी देवी पद को प्राप्त नहीं करती । पति का हित साधन ही नारी का प्रथम कर्तव्य है तभी वह देवी पद से विभूषित होती है जब वह हिताचरण में संलग्न रहती है ।

ऊँची कीमतों के विरुद्ध युद्ध

कम कीमतों में खरीदिये !

1. बेंड (ग्राल वर्ल्ड) ट्रांजिस्टर 125/- रु. में (गारंटी 2 साल) ।
2. 'प्रैस्को' प्रेशर कुकर 125/- रु. में (गारंटी 5 साल) ।
3. 'रेनुका' मिक्सर-कम-ग्राइंडर 150/-, 230/- तथा 425/- रु. में (गारंटी 2 साल) ।
4. 'राजदूत' सिलाई मशीन 300/- तथा 350/- रु. में
(गारंटी 5 तथा 7 साल) लोहे या प्लाई का कवर 40/- रु. अतिरिक्त ।
5. 'प्रिस' सीलिंग फैन 320/- रु. में (गारंटी 5 साल) ।
6. 'प्रिस' टेबल फैन 310/- रु. में (गारंटी 5 साल) ।
7. 'नैशनल' टू-इन-वन 800/- रु. में (गारंटी 2 साल) ।
8. 'नैशनल' टेप रिकार्डर 400/- रु. में (गारंटी 2 साल) ।
9. 'पुरेवाल' हाथ की घड़ी [पुरुष तथा महिला] 150/- रु. में (गारंटी 2 साल) ।

1, 2 तथा 9 नं. वस्तुओं के लिये 30/- रु. एडवांस, 3, 4, 5 तथा 6 नं. वस्तुओं के लिए 75/- रु. एडवांस मनिग्रार्डर द्वारा मैनेजर को भेजिये । बकाया बी. पी. पी./बिल्टी/आर. आर. आर. की प्राप्ति के समय ।

✽ गारंटी कार्ड वस्तु के साथ भेजा जायेगा ✽

आप हमारे सेल्ज प्रमोशन आफीसर बन कर 500/- रु. से 2000/- रु. मासिक अथवा इससे भी अधिक प्रतिमाह कमा सकते हैं । पूर्ण विवरण प्रोस्पेक्टस तथा आवेदन फार्म के लिये 6 रु. मनिग्रार्डर द्वारा मैनेजर को भेजें ।

यूनिवर्सल ट्रेडिंग कारपोरेशन (रजि०)

16/126, गीता कालोनी, दिल्ली-110031

बालोपयोगिनो

लघुकथा

५०-राजकुमारो भेकः [तिब्बतदेशस्य श्रेष्ठकथा]

“ पद्म ” शास्त्री

१२८ मुक्तानन्दनगर, गोपालपुरारोड, जयपुरम्-१५

पुरा कस्मिँश्चित्पर्वतशिखरे निर्धन-
दम्पती प्रतिवसतः स्मः । कृषिकायं
कृत्वा श्रमेणान्वितौ स्वकालं यापयतः
परं तयोः सन्तानाभावो नितरां तुदति ।
एकदा तौ विचारयितुं लग्नौ, एकः
सूनुरजनिष्यत्तर्हि कियत्सुखमभवि-
ष्यत् ? अस्मद्वृद्धावस्थायां कृषिरक्षां
कः करिष्यति ? एवं सत्यहृदयेन
दम्पती सरित्पर्वतदेवतानां प्रार्थनासु
संलग्नौ । किञ्चित्कालानन्तरं पत्नी
गर्भवती जाता । नवमे मासि सूनुरेकः
समभवत्परं स भेकजातीयो न मनुष्य-
जन्मा । वृद्धःप्राह किमनेन भेकेन करि-
ष्याव ? बहिर्निक्षिपाव । उदासीना
पत्नी प्राह-विधातुर्नावयोरुपरि कृपा परं
भेकश्चायमस्मत्सुतः त्यक्तुं न शक्यते
चाधुना । गृहपृष्ठे निक्षिप्य किन्न-
सुखी भवाव ?

बहुत पहले किसी पर्वत पर निर्धन
पति-पत्नी रहा करते थे । वे खेती करके
परिश्रमपूर्वक अपना समय बिताते थे पर
उन्हें सन्तान का अभाव दुःखी किये हुए
था । एक बार वे विचार करने लगे, यदि
एक लड़का हो जाता तो कितना अच्छा
होता, बुढ़ापे में हमारी खेती की रक्षा
कौन करेगा ? इस प्रकार सच्चे हृदय से
पति-पत्नी, नदी-पर्वत और देवताओं की
प्रार्थना में लग गये । कुछ समय बाद
पत्नी गर्भवती हुई । नवे महीने एक
लड़का हुआ परन्तु वह मनुष्य न होकर
मेंढ़क था । वृद्ध-पति ने कहा, इस मेंढ़क
से क्या करेंगे ? इसे बाहर फेंक आवें ।
उदास-पत्नी ने कहा, भगवान् की हम पर
कृपा नहीं है परन्तु यह मेंढ़क हमारा
लड़का है । इसे अब छोड़ा नहीं जा
सकता । इसे घर के पीछे छोड़ कर सुखी
क्यों न हो लें ?

तद्दीक्ष्य भेकः प्राह-अहं मानवगृहे

यह देखकर मेंढ़क ने कहा, मैं मनुष्य

समुत्पन्नः किञ्चित्कालानन्तरं मम रूपं मनुष्यवद् भविता । आश्चर्यचकितो तद्वीक्ष्य भेकः प्राह—अहं मानवगृहे समुत्पन्नः, किञ्चित्कालानन्तरं मम रूपं मनुष्यवद् भविता । आश्चर्यचकितो वृद्धः स्वपत्नीमाह—अद्भुतमेतद् यदयं मनुष्यवद् वदति । प्रसन्नेन भगवता चावयोः सुतः प्रदत्तः परं केनापि श्रापेण भेकः सञ्जातः ।

त्रीणि वर्षाणि व्यतीतानि, भेकः—प्राह—मातः ! मत्कृते रोटिकामेकां निर्मापय । अहं क्षेत्राधिपगृहं गत्वा कथयिष्यामि तवैकस्याः सुताया विवाहो मया सह कार्यः । तस्य तिस्रः कन्याः सन्ति, तामु या दयावती वर्तते सा मद्-गृहिणी भविष्यति । वृद्धा माता प्रो-वाच त्वया सह कः स्वरूपसम्पन्नायाः पुत्र्या विवाहं करिष्यति ? त्वं गच्छ, शिवास्ते पन्थानः सन्तु । इदमवधेयं यत्कोऽपि भृत्यः त्वां प्रेतं विभाव्य तवोपरि धूलिं न निक्षिपेत् ।

भेकः प्राह—मा शुचः, स वस्तुजातं नीत्वा प्रचलितः प्रासादं प्रति । तत्र प्राप्य स द्वारमताडयत् भृत्येनागत्य वि-लोकितम् । आश्चर्यचकितः सन् प्रो-वाच—स्वामिन् ! द्वारिस्थः कोऽपि भेको भवन्तमाह वयति । स्यात्सः कोऽ-

के घर में जन्मा हूं, कुछ समय बाद मेरा रूप मनुष्य की तरह होगा । वृद्ध ने आश्चर्य-चकित होकर अपनी पत्नी को कहा—आश्चर्य है कि यह मनुष्य की तरह बोल रहा है । भगवान् ने प्रसन्न होकर हमें पुत्र दिया है परन्तु यह किसी श्राप से मेंढक बन गया ।

तीन वर्ष बीत गये, मेंढकने कहा—माँ मेरे लिए एक रोटी बना दे । मैं जमीं-दार के घर जाकर कहूंगा कि अपनी एक लड़की का विवाह मेरे साथ कीजिए । उसकी तीन लड़कियाँ हैं, उनमें जो दयालु है वह मेरी स्त्री होगी । वृद्ध-माता ने कहा—तेरे साथ कौन अपनी सुन्दर कन्या का विवाह करेगा ? तू जा, तेरे मार्ग-कण्ठाकारक हों । यह ध्यान रखना कि कोई नौकर तुझे भूत समझकर तुझ पर धूल (राख) न डाल दे ।

मेंढक ने कहा—सोच मत करो, वह मेंढक अपना सामान लेकर महल की ओर चल पड़ा । वहाँ पहुँच कर उसने दरवाजा खटखटाया । नौकर ने आकर देखा । आश्चर्यचकित होकर कहा—स्वामिन् ! दरवाजे पर खड़ा कोई मेंढक आपको बुला

पि प्रेतः । क्षेत्राधिपः प्राह—भेका ज-
लेषु निवसन्ति, सम्भवति भेको वरु-
णदेवतायाः सन्देशमानीय वागतो
भवेत् । पूर्वं दुग्धेन सत्क्रियतामयं तद-
नन्तरं द्रक्ष्याम्यहं यद् मद्राज्ये किम-
र्थमागतः सः । भृत्यस्तदुपरि दुग्धस्या-
भिषेकं कृतवान् ।

क्षेत्राधिपः स्वयं तत्र गत्वा प्रोवा-
च—भगवन् ! किं वरुणेन प्रेषितो
भवान् ? किमर्थमत्राद्यागमनेनात्मा
क्लेशितः ? । भेकः प्राह—नाहं वरु-
णस्य सन्देशवाहकः, स्वेच्छयैव भवत्पा-
श्वमागतः । भवतां तिस्रः कन्याः
सन्ति. एकस्या विवाहस्तासु मया सह
कर्तव्यः तच्छ्रुत्वा भयद्रुताः सर्वे चि-
न्ताकुलाः सञ्जाताः ।

अयं कोऽपि महानात्मा वर्तते, इति
विचार्य तेन यथाविधिः स्वकन्याया
विवाहो भेकेन सह कृतः । भेकोऽपि
स्वगृहमागत्य भ्रातुश्चरणौ प्रणयाम ।
गृहस्थाश्रमे सुखेन संवसतस्तस्य बहूनि
वर्षाणि व्यतीतानि । सः प्रत्यब्दं अश्व-
धावनक्रोडायां भागं जग्राह । द्वितीय-
वारमपि स तत्र समुपस्थितः । तस्य
पत्नी तत्र तेन सहगताऽऽसीत् पितरा-
वपि । सहसा पत्नी प्राह—मातः मच्छि-
रसि महती वेदना जायते । अहं गृहं-

रहा है । हो सकता है वह कोई भूत हो ।
जमींदार ने कहा, मेंढक जल में रहते हैं,
हो सकता है कि मेंढक वरुण-देवता का
कोई सन्देश लेकर आया हो । पहले दूध
आदि से इसका सत्कार करो, इसके बाद
मैं देखूँगा कि वह मेरे राज्य में क्यों
आया है ? नौकर ने उस पर दूध
छिड़का ।

जमींदार स्वयं वहां गया और कहने-
लगा—भगवन् ! क्या आपको वरुण ने
भेजा है ? आपने क्यों यहां आने का कष्ट
किया ? । मेंढक ने कहा—मैं वरुण का
दूत नहीं हूं, अपनी इच्छा से ही आपके
पास आया हूं । आपकी तीन लड़कियाँ हैं,
उनमें से एक का विवाह मेरे साथ कर
दीजिए । यह सुनकर सभी भयभीत तथा
चिन्ता से व्याकुल हो उठे ।

यह कोई महान् आत्मा है यह सोचकर
जमींदार ने अपनी कन्या का विवाह,
विधिपूर्वक उस मेंढक के साथ कर दिया ।
मेंढक भी विवाह करके जब घर आया,
उसने अपनी माता के चरणों में प्रणाम
किया । गृहस्थाश्रम में सुखपूर्वक रहते हुए
बहुत वर्ष बीत गये । वह प्रतिवर्ष घोड़ों
की दौड़ में भाग लेता था । दुबारा भी
वह घुड़दौड़ में ही शामिल हुआ ।
उसकी पत्नी भी उसके साथ गई
हुई थी और माता-पिता भी । पत्नी ने
अचानक कहा—हे माँ मेरे सिर में बहुत
अधिक पीड़ा हो रही है । मैं घर जाना

गन्तुमिच्छामि, मत्कृते वडवायाः
प्रबन्धः कार्यः ।

चाहती हूँ, मेरे लिए एक खच्चर का
प्रबन्ध कर दो ।

वडवायामारुह्य सा वेगेन स्वगृहं
प्रति चलिता । गृहं प्राप्य सत्वरं स्वपति-
मन्वेष्टुमारब्धा । परं न कुत्रापि तं प्रा-
प्तवती । कृतेऽप्यन्वेषणे सा स्वपतेश्चर्म
दृष्टवती । सौभाग्यशालिन्यहं मत्पतिः
श्रेष्ठश्चाश्वारोहः परं सः किमर्थं भेकस्य
चर्म धारयति, इति विचिन्तयन्ती च-
र्मणि जातोद्वेगा, सा तच्चर्म दहनाय
प्रोद्यता सञ्जाता । यदा सा चर्म ज्वा-
लयितुमारेभे तदा सूर्यश्चास्तं गच्छन्ना-
सीत् । सहसा तत्पतिः स युवा चाश्व-
मारुह्य मेघमिवोड्डीय तत्र प्राप ।
अश्वदवरुह्य चर्म त्रातुं सत्वरमेव प्रा-
द्रुवत् परं चर्मणः पादमात्रमेवावशिष्ट-
मासीत् । दीर्घं निश्वास्य प्रस्तरोपरि-
पपात ।

तत्पार्श्वमागत्य पत्नी प्राह—अश्वा-
रोहेषु श्रेष्ठतमो भूत्वाऽपि भवान् भेक-
चर्म किमर्थं धारयसि ? पतिः प्रोवाच-
त्वया न सम्यगाचरितम् नाहमधुना
जीवनं धर्तुं क्षमः, पृथिव्या जनाश्च
भविष्ये सुखिनो न भविष्यन्ति । नात्र
तव दोषः, समानवधानेनैव सर्वमेतत्सं-
घटितम् । नाहं साधारणो जनः, पृथि-
व्या मातुश्चाहं पुत्रः । किञ्चित्काला-

खच्चर पर बैठकर, जल्दी जल्दी वह
अपने घर की ओर चल पड़ी । घर पहुँच
कर शीघ्र ही उसने अपने पति को ढूँढ़ना
आरम्भ किया । परन्तु वह उसे नहीं पा
सकी । बहुत खोज करने पर उसे अपने
पति का चमड़ा (मेंढक का चमड़ा)
मिला । मैं सौभाग्यशालिनी हूँ, मेरा पति
श्रेष्ठ घुड़सवार है परन्तु वह मेंढक की
चमड़ी क्यों धारण करता है ? यह
सोचती हुई उसे उस चमड़ी से नफरत हो
गई, वह उस चमड़ी को जलाने को तैय्यार
हो गई । जब उसने चमड़ी को जलाना
आरम्भ किया तब सूर्य अस्त हो रहा था ।
अचानक उसका वह युवा पति घोड़े पर
बैठकर, बादल की तरह उड़कर वहाँ आ
पहुँचा । घोड़े से उतर कर चमड़ी को
बचाने के लिए शीघ्र ही भागा किन्तु
चमड़ी का केवल एक पैर ही बचा था ।
लम्बी श्वास लेकर वह पत्थर पर गिर
पड़ा ।

पत्नी ने उसके पास आकर कहा,
घुड़सवारों में श्रेष्ठतम होकर भी आप
मेंढक के चमड़े को क्यों ओढ़ते हो ? पति
ने कहा—तुमने अच्छा नहीं किया, अब मैं
जीवित नहीं रह सकता, पृथिवी के लोग
भी भविष्य में सुखी नहीं हो सकते । इसमें
तुम्हारा दोष नहीं है, मेरी असावधानी से
ही यह सब कुछ घटना घटी है । मैं
साधारण आदमी नहीं हूँ, मैं पृथिवीमाता

नन्तरमहं बलवान् भविता । भेकचर्मणा
विना नाहं जीवितुं शक्नोमि । प्रत्यूषे
नाहं जीवामि । अहमद्यैव रात्रौ स्व-
मातुः पार्श्वं गच्छामि ।

साश्रुमुखी पत्नी विललाप । अहं
विश्वसिमि न भवान् मरिष्यति । युव-
कः प्राह—सत्यं यदि त्वं मां जीवयितु-
मिच्छसि तर्हि सुदुष्करं कार्यमेतत्कुरु,
गच्छ, अश्वमारुह्य पश्चिमाशां तत्र
गत्वा रक्तमेघोपरि वर्तते प्रासादो भग-
वन् मम त्रीणि कार्याणि सम्पादनी-
यानि, प्रथमन्तु—जना निर्धना धनवन्त-
श्च न स्युः, सर्वे समानधनवन्तः स्युः ।
द्वितीयं—अधिकारिणो राजानश्च स्वा-
श्रितान् रक्षयेयुः । तृतीयं जनतायाः
कृते राजमार्गाणां व्यवस्था भवेत् येन
ते नगरेषु गत्वा स्वव्यापारं कर्तुं
शक्नुयुः । यदि भगवान् तव प्रार्थनां
श्रुत्वा प्रसीदन्ति तर्हि रात्रौ चाहं भेक-
चर्मणा विनाऽपि जीविष्यामि ।

अश्वमारुह्य सा तत्र प्रपेदे प्रार्थ-
नाञ्च कर्तुं मारेभे । शोकविह्वलां तां
विलोक्य द्रवितो भगवान् तस्य त्रीणि
कार्याणि परिपूरितवान् । प्रसन्ना सती

का पुत्र हूँ । कुछ समय बाद मैं बलवान्
हो जाता । मेंढक की चमड़ी के विना मैं
जावित नहीं रह सकता हूँ । प्रातःकाल मैं
जीवित नहीं रहूँगा । मैं आज रात हा
अपनी माँ के पास जाऊँगा ।

पत्नी के आँसू निकल रहे थे और वह
विलाप कर रही थी । उसने कहा—मेरा
विश्वास है कि आप नहीं मरोगे । युवक
ने कहा—सचमुच ही यदि तू मुझे जिलाना
चाहती है तो एक कठिन कार्य करो, घोड़े
पर बैठकर पश्चिम दिशा की ओर जा,
वहाँ जाकर लाल बादलों पर भगवान् का
महल है । वहाँ प्रार्थना करना कि प्रातः-
काल से पहले ही आप मेरे तीन काम
कर दो । पहला काम है—लोग गरीब और
अमीर न हों, सभी के पास बराबर धन
हो । दूसरा काम है—अधिकारी और
राजा अपने आश्रितों की रक्षा करें ।
तीसरा काम है—जनता के लिए सड़कों
का निर्माण किया जाय जिससे वे नगरों में
जा सकें और व्यापार कर सकें । यदि भग-
वान् तुम्हारी प्रार्थना सुनकर प्रसन्न हो
लाते हैं तो मैं रात्रि में मेंढक की चमड़ी के
विना भी जीवित रह जाऊँगा ।

वह घोड़े पर बैठकर वहाँ पहुँची और
प्रार्थना करने लगी । भगवान् को उस
शोक-विह्वल स्त्री को देखकर दया आ गई
और उसके तीनों काम उन्होंने पूरे कर

सा सत्वरमेव स्वनगरमागत्य भगव-
त्कृतानि कार्याणि जनेभ्यः श्रावयामास ।
यदा स स्वगृहं प्रत्यागन्तुमिच्छति तदा
तत्पिता दृष्टवान् । स प्राह पुत्रिके !
तिष्ठ, कुत्र सत्वरं धावसि । सा ब्रूते
क्षमस्व पितः ! अत्यावश्यकं वर्तते
ममाद्य प्रत्यूषात्प्राग् गृहगमनम् । पुनः
सर्वं कथयिष्ये । परं पित्रा अश्वरज्जु
गृहीता । सा भगवत्कृतानि त्रीणि
कार्याणि पित्रे श्रावयामास ।

विषीदन् पिता प्रोवाच, यदि निर्धन-
धनिकयो न कोऽपि भेद स्तर्हि मम
महत्त्वं कः स्वीकरिष्यति ? यदि स्वा-
श्रितानधिकारिणो रक्षयिष्यन्ति तर्हि
क्षेत्रेषु कश्चास्मत्कार्यं विधास्यति ?
राजमार्गाणां निर्माणेन धनिकवर्गस्य
लाभे न्यूनता भविष्यति । तत्पिता तां
दृढं न्यबध्नात् । विवशा सा किंकर्तव्य-
विमूढा भृशं शुशोच । भटिति प्रतोदे-
सम्प्रेर्य सा स्वगृहं प्रति धावितुं
लग्ना ।

परं प्रत्यूषः सञ्जातः । गृहं प्राप्य
तया दृष्टः यत्तस्या पति मृतः पितरौ-

दिये । वह स्त्री प्रसन्न होकर शीघ्र ही
अपने नगर की ओर आई और भगवान्
द्वारा किये गये तीनों काम लोगों को
सुनाये । जब वह अपने घर लौट रही थी
तब उसके पिता ने उसे देख लिया । उसने
कहा—पुत्रि ! ठहर, इतनी जल्दी-जल्दी
कहाँ दौड़ रही हो ? वह कहने लगी—
पिताजी, अभी क्षमा करो, मेरा एक
अत्यावश्यक कार्य है आज सुबह होने से
पहले घर पहुँचना । इसके बाद सब कुछ
कहूँगी । परन्तु पिता ने घोड़े की लगाम
को मजबूती से पकड़ लिया । उसने भग-
वान् द्वारा किये गये तीनों काम, पिता को
सुनाये ।

पिता ने दुःखी होते हुए कहा, यदि
गरीब और अमीर में कोई भेद न रहा तो
मेरे महत्त्व को कौन स्वीकार करेगा ?
यदि अधिकारी अपने आश्रितों की रक्षा
करेंगे तो हमारे खेतों में कौन काम
करेगा ? सड़कों के बन जाने से धनिकवर्ग
के लाभ में कमी आ जायेगी । उसके
पिता ने उसे मजबूती से बाँधे रक्खा । वह
विवश होकर किंकर्तव्यविमूढ़ होगई
और बहुत अधिक सोच में पड़ गई ।

लेकिन सुबह हो गया । घर जाकर
उसने देखा कि उसका पति मर चुका है,

शुक्ति-सुधा

तस्मात्पूज्यतयो गुरुः

डॉक्टर श्रीगङ्गाधरभट्टः

सह-आचार्यः, संस्कृतविभागे, राजस्थानविश्वविद्यालयः, जयपुरम्

(१)

एकयेवाक्षरं यस्तु गुरुः शिष्यं प्रबोधयेत् ।

पृथिव्यां नाति तद्द्रव्यं यद्दत्त्वा चानृणीभवेत् ॥

(अत्रिस्मृति-६)

जो गुरु शिष्य को एक अक्षर देकर उसका ज्ञान बढ़ाता है वह गुरु कहलाता है । अर्थात् अधिक ज्ञान प्रदान करने वाले गुरु का तो कहना ही क्या जो केवल एक अक्षर भी पढ़ाता है उस गुरु के ऋण से मुक्त होना सम्भव नहीं । संसार में ऐसी कोई वस्तु नहीं जिसे देकर के उस ऋण से उन्मुक्त हो सके ।

परिदेवयाञ्चक्रतुः । सा स्वपत्युर्मृत-
शरीरे निपत्य भृशं विललाप, स्वपितरं
मनसि निर्भर्त्सयन्ती किंकर्तव्यविमूढा
रोदितुमारब्धा । तत्पत्युः शरीरं समी-
पस्यैकस्याः विशालशिलायाः पार्श्वे
परिजना निखातवन्तः । सा प्रत्यहं
तत्र गत्वा रोदिति । किञ्चित्कालान-
न्तरं साऽपि तत्रैव प्रस्तरशिलारूपे
परिवर्तिता, इति तिब्बतवासिनां
विश्वासः ।

माता-पिता विलाप कर रहे हैं । वह अपने
पति के शव पर गिर गई और बहुत
अधिक विलाप करने लगी, अपने पिता
को मन ही मन कोसती हुई, किंकर्तव्यवि-
मूढ़ होकर रोने लगी । उसके पति का
शरीर समीप की शिला पर, उसके परि-
वारवालों ने गाड़ दिया । वह प्रतिदिन
वहाँ जाकर रोती है । कुछ समय बाद
वह भी वहीं पर पत्थर की चट्टान के रूप
में बदल गई—यह तिब्बतवासियों का
विश्वास है ।

(२)

तद्विद्धि प्राणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥

(गीता ४, ३४)

विद्या ग्रहण करने के लिए गुरुओं को बार बार प्रणाम कर, ज्ञान की पिपासा के वशीभूत होकर गुरु से ज्ञानार्जन हेतु प्रश्न कर तथा उनकी यथाशक्ति खूब सेवा कर शिष्य गुरु को प्रसन्न करता है । वे तत्त्वज्ञानी गुरुजन उन्हें ज्ञान का उपदेश देते हैं वह उपदेश गुरु की कृपा से प्राप्त होता है जो शिष्य का मार्गदर्शक होता है । तथा वही उसका अभ्युदयकारी होता है ।

(३)

यत्रात्मनो गुरोर्निन्दा क्रियते पापमोहितैः ।

तत्र कर्णौ पिधायैव स्थेयं शक्त्या गतिं न चेत् ॥

(मनु० २, २००)

जहां पाप से मोहित दुर्जन एवं दुराचारी लोग अपने गुरु की निन्दा करते हों उसे रोकना चाहिये और यदि कुछ भी वश न चले तो वहां अपने कानों को अच्छी प्रकार बन्द करके बैठना चाहिये; अर्थात् यदि उस निन्दा को सुनकर उसके प्रतिकार या प्रतिवाद करने की शक्ति न हो और वहां से दूर जा भी न सकते हों तो अपने कानों को बन्द कर लेना चाहिये जिससे कि गुरुनिन्दा के वचन कर्णगोचर न हो सकें ।

(४)

येन पूणात्युपाध्यायं तेन स्याद्ब्रह्मपूजितम् ।

मातृतः पितृतश्चैव तस्मात्पूज्यतमो गुरुः ॥

(महाभारत शान्तिपर्व १०८, २६)

गुरु की सेवा शुश्रूषा करके उसे प्रसन्न करने से परब्रह्म परमात्मा की पूजा होती है । गुरु की पूजा ही परब्रह्म की पूजा के समान है । अतः गुरु माता, पिता आदि से अधिक पूज्य माना गया है । जगती पर पूज्य व्यक्तियों में गुरु का सर्वोत्तम स्थान है ।

प्रकाशक:-संस्कृत प्रचार परिषद् राजस्थान,

पता—भारती भवन, बी. १५ न्यू कालोनी, जयपुर-३०२०१ । दूरभाष-७५४६६

राधेश्याम द्वारा श्री शङ्कर आर्ट प्रिण्टर्स, त्रिपोलिया बाजार, जयपुर में मुद्रित । दूरभाष-६१७६७